

DE
MORUM IN VIRGILII
AENEIDE HABITU.

DISSERTATIO
QUAM AD SUMMOS IN PHILOSOPHIA HONORES
AB AMPLISSIMO IN UNIVERSITATE FRIDERICIA
WILHELMIA RHENANA PHILOSOPHORUM
ORDINE RITE IMPETRANDOS

SCRIPSIT
I. H. LAURENTIUS LERSCH
AQUISGRANENSIS.

BONNAE
TYPIS CAROLI GEORGII.
MDCCCXXXVI.

Non sermo Graecus, non habitus tibi,
Externa non mens: Italus, Italus.

Stat.

PRAEFATIO.

Inter multa illa, quibus enunciatis Niebuhrius aliquando, in antiquitatis investigatione verum haud raro feliciter vaticinans et dispiciens, admirationem movebat omnium fere, qui in his rebus versantur, extat etiam belle et literate dictum aliquod, a proposito meo non abhorrens, in operis illius, quod immortalitati ipsum consecravit, historiae Romanae volumine I. p. 217. sqq., quo loco paucis verbis Virgilium et poetam et hominem ita delineat, ut perfectius quidquam de hoc vate dici posse, multi negaverint. Inprimis vero praedicat vestigia illa doctrinae in Aeneide subtilioris ac late patentis, quam Romani tantopere sint admirati, recentiores autem

negligant atque ignorent. Idem p 112. not. 317. Virgilio vindicat magnam illam et in historia et in antiquitatum omni genere eruditionem, a scholiastis summo iure toties laudatam. Quae eadem Niebuhrius variata et exemplis quibusdam firmata olim in scholis quoque, quas de antiquitatibus Romanis habuit, saepenumero protulit. Quibus verbis menti meae iam tum alte impressis Virgilii Aeneidi operam dare maiorem apud animum meum statueram: et si quod in hoc studio novum profero, dicto illius impellebar viri, cuius memoriam omnes excipient anni consequentes; si forte in his explicandis et interpretandis rectius quid senserim prioribus, viris debeo ceteris praeclarissimis et in hac inprimis nostra et in Berolinensi literarum sede a me frequentatis, quos etiamnum florere suavique gaudere luce deo optimo gratias habeo maximas.

Quotquot adhuc in explicanda Aeneide elaboraverunt, eorum duo praecipue extant genera, quorum alterum Virgilium mores heroicae aetatis constanter et ubique servasse statuit, alterum vero, eum nonnunquam in his describendis errasse, contendit. Priorem sententiam amplectuntur quum plures medii aevi interpretes, tum Tittmannus, qui libellum De Virgilio Homerum imitante Vitebergae edidit. Qui p. XI. in Aeneide salvum et integrum heroicorum temporum ingenium, omnium heroum mores, sententias et facta heroicae aetati consentanea praedicat. Posteriori vero quum priores tum plurimi recentiorum adhaerent. Audias Gerardum Ioannem Vossium Institut. Poetic. I. c. 3. De poetarum erroribus. Qui §. 5. haec declamat: »Quid quod nec huiusmodi culpas effugere valuit Maronis maiestas? Apud quem

Aeneas in narratione sui itineris recenset Megara, Gela, Acragantem, Selinuntem. Quomodo non scripsisset Maro, si scisset, vel in mentem ei venisset, ea oppida esse condita multo post tempora Troiana.« Idem §. 6. de aeratis navium puppibus, de triremibus, de pictura apud Maronem anxie quaerendo, quid de morum habitu sentiat, clare ostendit. Eandem Heynii fuisse mentem, quum omnis eius explicandi ratio, tum hi et alii testantur loci: ad Aen. V, 745: »Quod poeta thuris usum heroicis temporibus tribuit, in eo suis magis temporibus quam rei veritati obtemperat. Iliacis temporibus, notum est ex Plinio, nec thure supplicabatur.« Ex his verbis manifesta apparet Heynii sententia, Virgilium, quod universum heroicorum temporum attineat habitum, veritati obtemperasse, in singulis a vero decessisse. Cf. eiusd. notam ad IX, 505. Eandem mentem prodit Tychsenus (Comment. de Quinto Smyrnaeo p. XLIV. sq.) de Q. Smyrnaeo haec dicens: »Mores heroicae aetatis plerumque fideliter servavit, *lapsus* tamen in hoc« cet. »Haec tamen *cum Virgilio* habet communia.« Wagnerus, qui nuperrime Heynii denuo curavit editionem, tom. IV., postquam p. 387—587.

grammaticas potissimum scripsit magna cum diligentia quaestiunculas, p. 588. hanc addit quaestionem: »Virgilius heroicis quaedam temporibus tribuens, quae posterioris fuerunt aetatis.« Quam paucis his absolvi verbis putat: »Non raro Virgilius in Aeneide ea tribuit heroicis temporibus, quae ab iis aliena posterius inventa aut instituta sunt; omninoque sermonem Romanum saepe accommodavit personis ab illo vel maxime abhorrentibus. Multa ex his superiores interpretes Heynius maxime notaverunt; adieci quaedam alia. Sed qui Aeneidem vel cursim legerit, facile haec augeri posse intelliget. Exemta tamen inde velim ea, quorum originem poeta refert ad ipsa Aeneae tempora.« XVII deinde exemplis allatis haec dimittitur quaestio.

Prior quidem Aeneidem explicandi ratio iam pridem explosa et ex interpretum libris iure meritoque est eiecta, ac sine dubio posterior erit pro meliore habenda. Attamen tertia, quae esse possit, restat, illam dico, qua quis statuat, Virgilium per Aeneidem non tantum in quibusdam, sed in omnibus a vero heroicorum temporum habitu recessisse, et posteriorem, id est, Romanam harum rerum rationem

observasse. Sed hanc opinionem quum nemo adhuc disertis protulerit verbis, hoc quidem temporis puncto missam faciamus, atque ad alteram illam virorum doctissimorum sententiam revertamur.

Quam si animo percurro ac volvo, multa, quae eius auctoritatem labefactare videantur, in mentem mihi veniunt. Primo quidem non assuetus in verba iurare magistri, magnopere dubito, an Virgilius sagacissimus literarum Graecarum investigator ac perscrutator errare labique potuerit in rebus illis, quae quidem hodie pueris fere innotuerunt. Deinde neminem fugit, permulta primo quidem aspectu Graecorum illa esse videri, sed Graecis et Romanis esse communia, et plerumque a Graeca vel religione vel vita publica privataque ad Romanos esse deducta, ita ut Virgilius ea nequaquam e Graeco, sed, ut rei natura fert, e Romano hauserit fonte. Unus enim quisque, qui paullo acrius mentis intendit aciem, videbit statim, poetae, quum instituta tangat, quae et popularibus et peregrinis communia sunt, minime ad externam gentem esse recurrendum, sed patriam necessario consuetudinem suo inhaerere animo. Nonne igitur Virgilium quoque talia, quae

permulta in ipsius Aeneide occurrunt, e Romanorum moribus hausisse coniiciendum erit? Denique Aeneidem in diversissimis terrarum regionibus populisque versari videmus. Quum autem non coniectura, sed oculis manibusque teneamus, a poeta nostro et Graecis et Troianis et Carthaginiensibus eosdem tribui mores, nonne eam animo concipiamus oportet sententiam, eum non id curasse atque egisse, ut verum illarum gentium habitum sequeretur? Quem si in his neglexerit, quid est, quod eum impedierit, quominus Romanarum potius rerum statum, quam Graecarum in illa omnino transtulerit tempora et loca? Quum denique hoc carmen scriptum esset Romanis, nonne necessarium videtur, non debuisse illud trahi in diversos mores et diversa instituta, sed in uno saltem populo, Troiano scilicet, unum et integrum requiri habitum et statum? Quum vero Troiani in omni vitae genere non discrepent a ceteris, qui se offerunt, populis, nonne in omnibus requirendus esse videtur idem et constans morum habitus et color? Quales enim nos sumus, qui risum non teneamus, si poeta aliquis una eademque sententia et Iudaicos et Christianos complectatur ritus, iidem

Romani sunt existimandi, quos procul dubio talis Graecorum et Romanorum morum commixtio et confusio inepta et insulsa debebat offendere. Quod vero viri docti statuerunt, illam Graecorum et Romanorum morum copulationem in comoedia palliata vim habere comicam *), idem sane de Aeneide, si ipsi se audiunt, est statuendum. Quare in eandem repellimur quaestionem, annon Virgilius Romanorum mores et instituta ubique sequutus esse sit existimandus.

Quae quum animo huc illuc volverem, ad poetarum in his morem respiciendum esse mihi videbatur. Qui vero poeta, epicus praesertim, suae ipsius genti placere, et in posterorum memoria ac recordatione manere studet, eum summa ope niti decet, ut gentis suae mores animosque quam accuratissime

*) Donat. ad Terent. Eunuch. II, 2, 26: „*Coqui, fartores* Comicum: nam in palliata Romanas res loquuntur." Cf. ad Phorm. I, 1, 12: „*Initiari* more Atheniensium, quod ut in palliata probandum est magis." ad I, 2, 75. sq. „Lex ut in palliata recte ponitur: nam Graecorum fuit." et postea: „Atticum ius est." De Plauto idem fere scribit Bachrius in libro, cui titulus: Geschichte der römischen Literatur, II. c. 3. §. 41.

ornatissimeque carminibus suis infigat et intexat. Quod qui negligit, nunquam in favorem et gratiam popularium suorum potest recipi, sed ut abhorrens a communi omnium cogitandi sentiendique ratione reiiciatur oportet, ita ut ipse, quamvis magno excellat ingenio, ne doctioribus quidem omnibus innotescat, sed mox in oblivionem cadat sempiternam *). At ille, qui antiquissima tempora apte et ornate in novissimam mutat aetatem, illud assequetur, ut omnes personae earumque actiones quasi de vita depictae tangant animum audientis legentisve, atque ita non solum nos ea, quae narrantur, suavissime afficiant, verum etiam, quae palam clamve praecipiuntur, gravissime moveant.

Quid dicam de illis, qui non ex intimo animi affectu ac natura carmina fuderint, verum illa finxerint imitando, componendo et elaborando? Qui si nihil aliud, quam

*) Quotus enim quisque est, qui Goethii carmen, quod inscribitur: Westöstlicher Divan, Plateni, Hammeri, Rückertii carmina orientalia manibus terat? Attamen nos ii semper eramus, qui, quae ab aliis accepissemus, quam citissime ac facillime in succum verteremus et sanguinem.

facta populi iamdudum aboliti mores et instituta temporis iamdudum praeteriti tractabant, sufficiebat, ipsos, quae imitati sunt carmina, in vernaculam vertere linguam. Quum vero antiquas illas fabulas de rebus magnis et praeclare gestis in lucem denuo proferrent, officium eorum erat, ut istas popularium suorum accomodarent sensui *). Quod si feliciter peregere, non solum delectarunt atque ad magna perficienda incitaverunt aequales, verum nobis suae aetatis et populi sui imagines formasque reliquerunt pulcherrimas, quales rerum gestarum scriptores perraro nobis ob oculos ponere possent.

Quaenam igitur caussa est, qua Virgilium, qui per tot saecula abest a vita heroica, — quam Romani non plane quidem ignoraverunt, sed ab ea quum omnis eorum cogitandi et sentiendi ratio, tum permulta instituta et publica et privata abhorruerunt

*) Germanorum ii, qui versiones olim scriptorum veterum elaboraverunt, populorum antiquorum mores in suorum popularium instituta mutare solebant. Sic factum est etiam in Virgilii quadam versione, quae inscribitur: „Vergilii Maronis dreyzehen Eneadische Bücher von Troianischer zerstörung, Und auffgange des Römischen Reichs . . . Strassburg 1559."

— huius aetatis singula ac propria retinuisse, at ea, quae cum omni sua cogitandi, sentiendi agendique ratione quasi in unum coaluerant, repulisse et reiecisse statuamus? Notissimum est autem, Homerum ipsum suae aetatis mores illis temporibus tribuisse, in quibus, quos canit, heroes magna illa et praeclara perficiunt gesta. Homeri quidem erat nequaquam, ut omnia ad suum revocaret tempus: multa enim ex illis adhuc annis inter Graecos remanserant; multa quum homines suae aetatis gentisque tum ipse praecipue noverat acceperatque a maioribus, ita ut per ipsum et vita heroica et sua ipsius aetas sit delineata ac suavissima narratione descripta *). Neque Homerus unus ac solus fuit, qui veritatem ita violaret: magnum quoque illud ingenium, e quo Nibelungorum prodiit carmen, eandem sibi dedit licentiam, eandemque sibi omnes fere omnium temporum gentiumque poetae iure meritoque permiserunt **). Quapropter nobis eadem, quae supra, de Virgilio exoritur quaestio.

*) Cf. Wilh. Müller, Homerische Vorschule, I, c. 3.

**) Hoc de Aeschylo nuperrime vidit O. F. Gruppius in libro, qui inscribitur Ariadne, c. II, p. 111.

Si quis vero hanc quaestionem propterea reiiciendam esse putet, quod Virgilius e Graecis poetis maximeque ex Homero, cuius, ut Manilius (Astron. II, 8. sq.) dicit,

ex ore profusos
Omnis posteritas latices in carmina duxit,
Amnemque in tenues ausa est diducere rivos,
Unius fecunda bonis,

ex hoc permulta derivaverit, haec habeo, quae contra moneam. Negari quidem nequit, Virgilium a Graecis poetis multa accepisse, quae elaboraverit: attamen tantum abest, ut servus fuerit Homeri aliorumque imitator, ut ea, quae Latino ore e Graecis delibavit, quasi Romano animo perfuderit, et saepenumero ratione quadam Romanorum morum habita ornaverit et decoraverit *).

*) Hoc idem sensisse videtur Buttmannus Lexilog. I. p. 100: „Von Homer sich befruchtet fühlend, war Virgil gewiss, ein seinen Landsleuten gefallendes Gedicht zu geben, wenn es ihm auch hie und da begegnet seyn sollte, einen homerischen Vers anders verstanden zu haben, als er wirklich gemeint war.“ In promtu mihi sunt hi loci Aeneidis I, 724. II, 133. (ubi cf. Cerda.) XI, 478. Adde Auli Gellii dictum hoc in Noct. Attic. XIII, 26: „Esse enim videtur Homeri (versus) simplicior

Hoc enim inprimis est tenendum, Virgilium in illis locis, qui imitationem Homeri aut alius poetae produnt, fingendis nequaquam in ipso componendi momento horum poetarum verba singula in animo aut ante oculos habuisse, neque ea anxie in Latinam linguam vertisse; sed ille totus imbutus literis Graecis, quae legerat, in succum et sanguinem verterat omnia; commixta illa habuit atque unita suis cogitationibus et poeticis affectibus, eaque tanquam de integro nata moribusque Romanis amplificata versibus edidit Romanis.

Deinde qui imitationem Homeri aliorumque poetarum Virgilianam culpandam eamque ex ingenii inopia, aut ex hac imitatione caerimonias quoque et instituta deducenda existimet, magno mihi iste obstrictus videtur errore. Illa enim aetas non e nostra ratione sensuque nostro est iudicanda. Neque enim turpe, sed pulcrum videbatur Romanis, magnos illos vates aemulari; neque illud vitio cuiquam dari solebat, ea imitari, quae pro-

---

et sincerior: Virgilii autem νεωτερικώτερος, et quodam quasi ferrumine immisso fucatior."

baret *). Quapropter non celare cupiebant, quae transtulerant, sed manifestum illud prae se ferebant studium. Cf., quem Heynius affert, Senecae Suasor. III., qui Virgilium non surripiendi caussa, sed palam imitandi, hoc animo, ut vellet agnosci, in multis versibus alios expressisse affirmat. Quae vero in Homeri carminibus mirabantur Romani, non erant illa sacrorum rerumque civilium instituta, non illi ritus, neque caerimoniae, — his enim meliora auctioraque existimabant sua **), — sed modus colorque narrationis, praecipue vero virorum clarorum mores animique ***). Quapropter siquidem innumera etiam ex Homero a Marone depromta, immo ad verbum translata statueremus, neque illud efficitur, Virgilium hoc fecisse ingenii sterilitate coactum, neque illud, mores et ritus sacros profanosque ad Graecos, inprimis ad Homerum, ab ipso in Aeneide esse descriptos. Quin

*) Macrob. Saturnal. VI, 1.: „Quodsi haec societas et rerum communio poetis scriptoribusque omnibus inter se exercenda concessa est, quis fraudi Vergilio vortat, si ad excolendum se quaedam ab antiquioribus mutuatus sit? Cui etiam gratia habenda est, cet."

**) Cf. Cic. Tusc. I, 1.

***) Cf. Horat. Epist. I, 2, v. 3.

etiam, si respicias malam, corruptam perfidamque, quam Graecis tribuit poeta noster, indolem: incredibile tibi fere videatur, eum huius populi instituta ad Troianos, Romanorum patres, quos omnis virtutis gloria cumularet, deduxisse.

His igitur non minuitur magna vis magnumque momentum, quod in illa vel quaestione vel sententia, cui iam favemus, positum existimavimus. Quin ne quis nobis Shakespearii exemplum, qui miro modo aetates confudit, obiiciat: altius nobis inquirendum esse videtur *de fine et indole Aeneidis*, ut ex his maior lux oriatur menti, atque ea, quae veri tantum similia sunt, firmiora evadant et clariora.

Nemo vir doctus de eo, quantum scio, dubitat, quin Romani ii sint, quorum omnis animi intentio ad illud magis fuerit directa, quod Graeci τὸ πρακτικὸν, quam ad illud, quod τὸ θεωρητικὸν vocant. Ex hac quidem eorum natura evenit, ut res domesticas probe et laute tuerentur, rem publicam bonis temperarent institutis et legibus, in literis vero,

maximeque in philosophia parum excellerent. Quum vero, quae antea iacuissent, literae in honorem ipsis essent receptae, hae quoque praecipue ad vitae usum conformabantur. Philosophiae inprimis eae partes excolebantur, quae ad mores et ad ius pertinent, artium vero architectura, poesis ea genera, quae ad mentem hilarandam animumque formandum conferunt. Quapropter comoedia a Graecis desumta illis non placuisse videtur, nisi temporibus esset aptata et moribus variis conspersa. Pulcrum enim non sui ipsius gratia amasse et coluisse existimo Romanos, quemadmodum Graeci amabant et colebant, sed commodo aliquo ad rem privatam aut publicam pertinente, ut verbo dicam, utilitate artium temperasse modum.

Quibus de caussis effici cogique potest, Romanos difficultate haud parva fuisse obstrictos, quum tota mente prisca alius populi tempora repeterent ita, ut a suis plane recederent, at illius populi aetatisque ingenio quasi imbuti atque induti idem quod ille sentirent et cogitarent. E qua iam illorum omnium fere indole, quae disciplina et publica et privata vel efficiebatur vel augebatur, Maroni quoque quam maxime arduum fuisse

dico hoc, si quidem secutus esset, studium, se in eam sentiendi et agendi rationem penitus mutandi, quae priscae illius aetatis erat propria et insignis. Quod is quidem solus negabit, qui Virgilium unum ex omnibus tali fuisse ingenio praedicet, ut illam naturae vitaeque publicae et privatae vim superaverit, et primus Romana omnia linquens cum illa Troiana aetate in fingenda Aeneide quasi in unum ipse coaluerit. Verumtamen hoc nemo serio proferet, qui ea noverit, quae de Virgilio narrantur, accuratiusque ut cetera eius carmina ita Aeneidem inspexerit et comparaverit.

Poetam porro nostrum, nemo erit, qui neget, non intimo animi affectu ac divino, quem dicunt, furore incitatum atque inflammatum carmen suum cecinisse, sed eo consilio et fine composuisse, ut et Augusti voluntati optatoque obediret, et Romanas literas epico carmine augeret atque ornaret. Quibus autem modis Virgilius hoc poterat assequi? Quod Klopstockius noster, quum illud animo conceperat consilium, ut Germanos epico donaret carmine, initio maximum fore ratus, scilicet ut gentis nostrae magnitudinem carmine revera patrio celebraret: idem Virgilium

de populo Romano sensisse notum est ad unum omnibus. Hunc enim laudibus efferre et gloria dignissimum et maximum sibi carminis esse argumentum probe cognovit. Quum vero Homerum tanquam maximum in carmine epico exemplar sibi proposuisset iure meritoque, ac simul Iliadem Odysseamque vellet complecti, Romanis autem deesset copia illa fabularum a maioribus traditarum, qua Graecorum excelluit natio: illud hoc instituit modo, ut e Graecis quidem peteret Troiae excidium et Aeneae personam, quae cum historia Italorum fabulari ita conglutinavit, in maius auxit atque exornavit, ut ex eius fatis Romanae gentis deduceret originem. Quod non ipse finxit ultro, sed e trita ac vulgari Romanorum tenuit opinione. Quem Aeneam quum per multos errores in Italiam duceret, perque bella gravia Romanae gentis auctorem conderet, cura singulari miraque diligentia Romanam gentem non solum locis plurimis maximam praedicat, non solum aperte libris VI. et VIII. rerum ab ipsa gestarum et memoriae veteris ordinem persequitur, verum etiam iis, quae narrat, singula subiicit facta, prodigia ipsa Romae nuntiata non oblitus, genti Romanae unicuique probatissimae, viro cuique

laudatissimo, iis vero praesertim, qui cum ipso vitam degerunt, Augusto ante omnes, locum et laudem in suo concedit carmine non perituro. Deinde Romanorum et domestica et militaria, civilia et religiosa instituta carmini suo intexit, et saepissime una quadam voce morem Romanorum vel sanctum vel profanum in memoriam legentium revocat. Quod ita instituit, ut vocibus quam maxime propriis et solemnibus utatur. Quae de historia diximus Romana, quam Virgilius in Aeneide tractaverit, fulciuntur et firmantur iis, quae Servius habet ad Aen. IV, 752. Postquam enim monuit, Virgilium omnem Romanam historiam confuso ordine ab Aeneae adventu ad sua usque tempora celebrasse, haec addit verba notatu dignissima: »Unde etiam in antiquis invenimus, opus hoc appellatum esse non Aeneidem, sed *gesta populi Romani.*« Quod nomen ipse quidem propterea mutatum dicit, »quia nomen non a parte, sed a toto debet dari.« Sed haec e sua tantum opinione dicta vim illius nominis non minuunt. Immo vestigium aliud, Aeneidem a Romanis tanquam suam ipsorum historiam esse consideratam, e noto perspicio epigrammate Sulpicii illius Carthaginiensis, quod

in Virgilii vita, Donati nomine inscripta, extat:

Iusserat haec rapidis aboleri carmina flammis
Virgilius, Phrygium quae cecinere ducem.
Tucca vetat, Variusque simul; tu, maxime Caesar,
Non sinis, et Latiae consulis historiae.
Infelix gemina cecidit prope Pergamos igni,
Et paene est alio Troia cremata rogo.

Si enim Romanae historiae conservationem maximum habuit emolumentum Aeneidis conservatae, necessario sequitur, eum in illa describenda Aeneidis summam positam existimasse. Manilius quoque, Virgilii aequalis, (ut facile ex eius Astronomicis demonstrari potest) Astron. III, 23. sq., ubi manifesto Virgilium spectat, Romanos carmine a se celebrari, his recusat verbis:

— — — *Romanae gentis origo,*
Totque duces urbis, tot bella atque otia, et omnis
In populi unius leges ut cesserit orbis,
Differtur; facile est ventis dare vela secundis.

Ipsum autem Virgilium id in animo habuisse, et ex carminis exordio (Aen. I, 6. et 33.) et e libro XII, 166., ubi Aeneam *Romanae stirpis*

originem, Ascanium *magnae spem Romae alteram* appellat, novimus.

Dixerit aliquis non sine quadam veri similitudine, iniuria a me Aeneidem haberi rerum a Romanis gestarum laudationem, quippe quum omnia fere illa dicta nonnisi ad Romae *originem* spectent. Contra quae haec moneo. Romae quidem origo sola non habuit apud ipsos Romanos tantam gloriam tantumque honorem, ut haec una tot carminis apparatus necessarios redderet. Quid, quaeso, fuissent initia illa urbis aeternae maximo etiam verborum ornatu descripta, nisi adderentur magna illa praeclaraque gesta, quae Romam ad illud laudis et gloriae fastigium sunt evecta, et eius origini tantam comparaverunt auctoritatem? Gavisi sane essent Romani haec primordia audientes, sed si haec sola accepissent, illam famae celebritatem, quam postea tribuerunt, Aeneidi sine dubio nequaquam addidissent. Attamen vereor, ne haec etiam origo ipsa carmini nostro desit. Romulus enim Remusque nonnisi sexies *per vaticinium* memorantur. Non secus autem etiam ceteri illi viri magni et alti laudantur. At iis laudibus certe non solum ipsi, qui laudantur, sed etiam populi

Romani nomen ornatur. Quibus ex caussis efficitur, et primordia et gesta populi Romani eodem pondere esse examinata, neque haec illis esse inferiora. Unde nomen illud *gesta populi Romani* non solum non incongruens, sed aptum et accommodatum Aeneidi est quam maxime, si hanc non e nostro, sed e Romanorum sensu consideramus. Ciceronem, qui Archiam poetam omne ingenium ad populi Romani gloriam laudemque celebrandam contulisse dicit (pro Arch. c. 9.), — at Archias nonnisi Cimbricas res adolescens attigit, deinde vero Mithridaticum modo bellum totum expressit, — Ciceronem, qui uno cive Romano laudato honorem populi Romani rebus adiungi putat (ibid.): quid, quaeso, de Virgilio eum dicturum fuisse existimamus, si huius legisset Aeneidem? Num aliud fortasse nomen, quam illud a Servio traditum eum huic carmini daturum fuisse arbitremur? Unde nomen illud cum vera Aeneidis ratione cumque omni Romanorum animo consentire ac conspirare videmus luce clarius.

Nec vero is sum, qui Virgilium Historicum fuisse putem, verum ipsum ut poetam contra unumquemque vindicabo, qui de vero poetico ingenio et studio Maronis forte dubitet.

Quamvis enim rationem, qua commotus Aeneidem est aggressus, historicam non possim, quin nominem: attamen probe scio, poetam fere unumquemque, qui in maiore aliquo opere elaborare coeperit, Musa raptum deferri ad alia quoque, quae ab initio nequaquam versabantur in ipsius animo, et haec eadem saepenumero in maius augeri, quam illa, de quibus exordium duxerit. Ita Aeneas non solum ut Romanae gentis conditor in Italiam a Marone deducitur, verum etiam multis fatis rebusque gestis delineandus ipsi est visus tanquam summum herois exemplar, in quo et corporis et animi excelsi invictique magnitudo ac robur essent coniuncta cum pietate erga Deos et homines maxima. Cf. Aen. I, 544 sq.:

Rex erat Aeneas nobis, quo iustior alter
Nec pietate fuit, nec bello maior et armis.

Troianos autem quum auctores describeret Romanae gentis, iisdem ut tribueret Romanos mores, maxime iam hoc consanguineitatis vinculo oportebat commoveri, quippe quum hi ambo populi revera unum tantum eundemque efficerent *). Inde factum est, ut

*) I. Pontanus, qui edidit Symbolarum libr. XVII ad

instituta Romana poeta a Troianis Latinisve reddiderit oriunda. Exempla pauca haec affero: III, 408. praeceptum Heleni de capite in sacrificiis velando:

Hunc socii morem sacrorum, hunc ipse teneto;
Hac casti maneant in religione nepotes.

V, 596—603. ludum Troiam:

Hunc morem, hos cursus atque haec certamina primus
Ascanius — — agmen.

VII, 601. sqq. Iani templum:

Mos erat Hesperio in Latio cet.

Talia quidem, fieri potuisset, ut illis iam temporibus extarent; attamen omnis deest veri similitudo, rem ita se habere. Aliae vero insunt in Aeneide eaeque permultae et notiones et res, quae procul dubio posterioris tantum aetatis Romanique solummodo populi sunt

---

Vergilium Colon. Aug. Vind. 1599, scribit in prodidagmat. p. 7: „Ergo uno omnium consensu Maro populum Romanum gentium victorem ac dominum a nobilissima et vetustissima origine, moribus, rebus gestis celebrare propositum habuit. Romani namque sunt Aeneadae.“

propriae; de his singulis postea disputabo. Hoc vero loco nonnisi in universum ratiocinor et dissero.

Quid autem amplius erit dubitandum de eo, quod Virgilius Romanis moribus carmen suum ornet integrum, quum ipse nobis poeta indicet unoquoque fere libro? Nemo, quantum equidem scio, animum adhuc advertit ad formulas quasdam centies occurrentes, has dico: *more parentum* (VI, 223.), *more patrum* (XI, 186.), *ex more* (V, 244., VIII, 186.), *de more* (I, 318., III, 65. 369., IV, 57., V, 96., VI, 39., VIII, 544., X, 832.), *de more vetusto* (XI, 142.), *in morem* (V, 556., VIII, 282., XI, 35.), *rite* (III, 546., IV, 638., V, 77., VII, 5. 93., VIII, 60. 69., XII, 213.), *ordine* (III, 548.) cet. Tria autem solummodo his indicari possunt vocabulis, ita ut, si horum unum est, quod significetur, alterum esse nequeat. Virgilius enim aut morem Troianorum indicat, qui abhorret a Romanorum religione ritibusque, aut Graecorum, aut vero ipsorum Romanorum. Nemo autem erat et eorum, qui literis non ita culti erant et politi, quin sciret, hanc aetatem a memoria et scientia accurata nimis esse remotam. Prius igitur si Maro fecisset, atque aliena et falsa in partem carminis sui

vocasset: dulcem illam fraudem, qua poeta ea, quae ipse fingit, tanquam revera facta legentibus profert, crudeliter extinxisset. Neque ad Graecorum instituta possunt illa referri. Quae enim si Romae erant recepta, poeta non externa ista, sed, quae ante oculos habuit, patria respiciebat. Sin aliter, aut non noverant Romani, aut digna non habuerant, quae reciperent. Quum autem quis ex more aliquid fieri dicit, opus est, ut hic mos notus sit legenti unicuique. Alias enim oratio caret illa claritate ac luce, qua epici inprimis poetae carmen necessaria sit ornatum oportet. Quae autem Romani non receperant, Virgilio quoque indigniora erant, quam quae carmini intexeret. Tertium igitur illud solummodo restat, legentibus in memoriam revocari instituta patria.

In quae quum ut innumeris ita his praecipue incurrerent locis, legentes non amplius anxie veritatem temporis perscrutabantur, sed eorum statim animi voluptate illa afficiebantur, qua quisque delinitur, qui patrios invenit mores narrationi vel carmini intextos, qua nos suavissime afficimur, quum Vossii Ludovicam vel Goethii Herrmannum et Dorotheam legimus. Sic Romani, qui non solum

animi quadam elatione originem a Troianis ducerent, verum etiam patria omnia amore quam maximo amplecterentur, admirati sunt et gavisi, privatam et publicam vitam a Troianis inde temporibus ad sua usque tempora integram et inviolatam esse servatam, et quum plura audirent, quae quidem antea in ipsorum valuerant republica, deinde vero abolita nondum effugerant e memoria, ea libentissime ad maiores Troianos aut Latinos reduxere suos, et Virgilio suo ut viro de illis seculis eruditissimo confisi, ea, quae poeta finxit, tanquam dei oracula amplectebantur ac tenebant.

Illud autem, quod primo quidem e variis coniecimus indiciis, deinde ut carmini epico ita omni Aeneidis constructioni ac fini consentaneum invenimus: idem confirmatum apparet comparatione cum reliquis Maronis carminibus instituta. Georgica nonnisi Romanis Italicisve moribus institutisque posse contineri, primo quidem aspectu lectori attento certum stat ac fixum. Quomodo enim poeta popularibus suis agriculturae dare disciplinam, quomodo, quaeso, ipsis carmen suum utile reddere potuit, nisi praecepta sua ipsorum vivendi agendique rationi conformavit? Idem de Eclogis dicendum est,

quippe quae ad poetae referendae sint familiares ac necessarios *). Haec autem carmina non solum in universum unius poetae produnt ingenium, verum etiam quemadmodum Aeneis saepissime locis ex his petendis est explicanda, ita ipsis quoque lucem affert Aeneis. Innumera, quae ad vitam antiquorum pertinent Romanorum aut Italorum, carminibus his tribus sunt communia, ita ut manifestum fiat, poetam in omnibus, quae panxerit poemata, uno eodemque studio fuisse detentum, atque unum unius populi morem expressisse. Sic eundem invenies ritum, quod attinet ad sacra, Georg. III, 492. et Aen. VI, 248., Georg. II, 194. et Aen. VIII, 284., XII. 215., ad inferias Eclog. VI, 67. et Aen. III, 66. V, 77., ad artem magicam Georg. III, 280. sqq. et Aen. IV, 515. sq., eandemque precandi formulam Georg. I, 18. et Aen. I, 734. IV, 578. et saepius. Omina, quae occurrunt I, 475. sqq., poterunt conferri cum Aen. IV, 455. Eundem porro morem

*) In ipsis illis rebus, quae in Graecia agi putanda sunt, ad Graecos transtulit Virgilius, quae Romani fuerunt moris. Cf. Eclog. VIII, 30., X, 65., de quibus iam bene disputavit Wagner. quaest. XLI. in Virg. opp. vol. IV. p. 594.

audis nautarum Georg. I, 304. et Aen. IV, 418., eundem pistorum modum Georg. I, 267. et Aen. I, 179. (Cf. Serv. ad Eclog. VIII, 82.), pastorumque Eclog. II, 49. sq. et Aen. VII, 488. Unum idemque textrix quoque observat et Georg. I, 294. et Aen. VII, 14. Quod ad venatum attinet, poteris comparare Georg. III, 412. sq. cum Aen. I, 324. Nec non eundem invenies in conviviis morem Georg. IV, 377. et Aen. I, 702., quibus addas de re militari Georg. II, 539. et Aen. VII, 637.

Illud forsitan quaerendum sit, num Romanorum morum rituumque aetatem certam et stabilem secutus sit Maro. Non placet. Omnia enim probant, Virgilium, utut ipsi commodum esset, iam recentioribus, iam antiquioribus indulsisse. Quanquam enim prisca maxime est sectatus, attamen ea, quae tunc etiam in Romanorum oculis manibusque fuere, minime est aspernatus, quippe quae carmine suo tanquam antiquis illis temporibus sive orta, sive usitata iam faceret. Qua ratione his quoque ritibus caerimoniisque dignitatem addidit et honorem. Quae vero a maioribus acceperat, quaeque ex usu quotidiano evanuisse iam audierat videratque, ea quidem optimo iure carmini potuit inserere. Quum

enim Romani ipsi horum plurima ad Troianam illam referrent aetatem, Troianis illis temporibus orta esse dicerent, vulgarem de his ipsorum opinionem tenuit ac servavit. Deinde quum illud quidem quam maxime esset necessarium, ut carmini priscae aetatis colorem daret et habitum: non pauca inerat dignitas et antiquitas in illis, quae a populo Romano vix pubescente est mutuatus, quaeque a gente Sabina, Etrusca, aliis ad ipsum multo antea defluxerant. Ex hoc sane studio manarunt etiam, quod quasi praeteriens moneo, verba illa vetustiore modo ficta et flexa, quae carmini illam afferunt pulcritudinem, quam arcis cuiusdam antiquae rudera regioni addunt amoenae et vere florenti. Qualia sunt *Ast* I, 116., *Olli* I, 254., IV, 105., XI, 236., *Quianam* X, 6., *Adcestis* I, 201., *Fuat* X, 108, *Traxe* V, 786., *Dominarier* VII, 70., *Farier* XI, 242., *Adcingier* IV, 493., *Admittier* IX, 231., *Defendier* VIII, 493., *Aquai* VII, 464., *Pictai* VIII, 26. *) cet.

---

*) Quintil. instit. orat. I, 7. §. 18: „Unde *pictai vestis* et *aulai* Virgilius, amantissimus vetustatis, carminibus inseruit.“ Macrob. Saturnal. VI, 9: „Maro, qui antiquae Latinitatis diligens fuit.“ Pompon. Sabin. ad Aen. X, 108:

Quapropter mihi quidem non anxie erit quaerendum ac scrutandum de aetate horum institutorum. Quodsi enim a poeta antiquiora memorari dispicio, in popularium suorum animum me referens bene sentio, qua voluptate legentes ipsi fuerint affecti, quum maiorum piorum ac simplicium imagines ac mores quasi intuerentur. Quum vero poeta me in tempora aevi Augustei rapit, admiror dignitatem, qua et ea, quae usu quotidiano vilia quodammodo et carmine indigna videri potuissent, tractavit apteque disposuit. Neque accurate aetatem investigo, (hoc enim est eius, qui antiquitates disciplinae compositione elaboret, neque eius, qui de Virgilio disserat,) sed Romanus integer, haec iam tunc temporis fuisse in heroum illorum consuetudine, facilis credo, omniaque, quae me circumdant, et sacra et profana, e Roma aeterna manasse sentio ac gaudeo.

Cui meae sententiae ut magis magisque animus eorum assuescat, qui has chartulas

---

„Sed admiramur vetustatem, quam sequitur Vergilius." Cf. Macrob. Sat. I, 24: „Ambo vetustatis affectationem in Vergilio praedicabant, alter in versibus, alter in verbis."

dignas habent, quas legant: audiant velim viros quosdam literarum haud rudes de Virgilio iudicantes. Macrobius Saturnal. I, 24. amicorum de Virgilio disputationes narrans ita pergit: »Et Vettius: Equidem inter omnia, quibus eminet laus Maronis, hoc assiduus lector admiror, quia doctissime *ius pontificium* tanquam hoc professus in multa et varia operis sui arte servavit, et si tantae dissertationis sermo non cesserit, promitto fore, ut Vergilius noster pontifex maximus asseratur. Post hunc Flavianus, Apud poetam nostrum, inquit, tantam *scientiam iuris auguralis* invenio, ut, si aliarum disciplinarum doctrina destitueretur, haec illum vel sola professio sublimaret« cet. Adde Macrob. Saturn. III, 9. fin.: »Videturne vobis probatum, sine *divini et humani iuris scientia* non posse profunditatem Maronis intelligi?« Idem I, 26: »Maro omnium disciplinarum peritus.« Servius innumeris locis, ad quos omnes memorandos dies integer non sufficeret, quosque huc illuc advocabimus, Romanos ostendit mores. Cf. ad Aen. IX, 192: »*Populusque patresque.* Transfert in Troianos Romanam consuetudinem, *ut solet plerumque;* prius enim iubebat aliquid Populus, postea confirmabat

Senatus.« Attamen caute quum omnibus grammaticis antiquis, tum Servio est utendum, quippe qui gravia et notatu dignissima saepenumero commixta habeat cum argutiis omnino sanc reiiciendis.

Adde Iul. Caes. Scaligeri Poet. III. c. 26: »Eo quoque et illud pertinet: *Cum aptat* (Virgilius) *historias sui temporis imagini veterum historiarum.* Venulum ex equo detractum scribit a Tarchonte atque cursu ablatum. Idem sibi evenisse ait Caesar in Ephemeride quemadmodum Servius memoriae prodidit. Aeneas dextra nuda iubet a caede abstinere: idem Caesar Pharsalico in conflictu, atque illis verbis: »parcite civibus.« sic et *mores cum repraesentat*, veluti ad Fauni oracula: et bellis indicendis, »vina coronant.« »Nautae puppibus imposuere coronas.« Dido in convivio libat hospiti Iovi. libat, non bibit: mos Romanarum foeminarum. Mos operiendi caput in sacris. Aras tenendi, sacrificandi Herculi extra muros: quia fuit paene semper peregrinus. Helenus vittas resolvit sacrati capitis vaticinaturus« cet. Idem V. c. 3. collato loco Homerico et Virgiliano addit: »Haec Romano ritu, ille suo.« Meae sententiae, quamvis taciti plerumque,

assentiuntur etiam Brissonius in Libris de formulis et solemnibus populi Romani verbis, praesertim vero ii de antiquitt. Rom. scriptores, quos Graevius aliique in thesauro collegerunt.

Sed quemadmodum purum horum virorum sensum in his investigandis acumenque eorum admiror, ita aliquantulum mihi reprehendendi esse videntur, quum prima sane, in quam incurramus oportet, illa sit sententia, qua mores heroicae aetatis a Virgilio servatos esse existimemus. Hoc enim posteriores quoque poetas perficere potuisse, Quintus Smyrnaeus est testis, quippe qui revera spiret Homericum ingenium heroicisque temporibus aptum; hoc ipse perfecit Goethius noster in Achilleidis fragmento. Illi autem viri doctissimi, recentiores potissimum ad illos respicere debuissent, illos argumentis refellere ac refutare, qui haec omnia a Graecis deducta, et hic illic Romanarum rerum iucunda quadam varietate aspersa ac distincta esse rebantur. Quod quum nequaquam fecerint, dubiam sane quammaxime suae sententiae reliquerunt auctoritatem.

Ultimum mihi denique illud monendum esse videtur, grave sane accedere meae sen-

tentiae pondus ac momentum, quod tot tantique viri alius aliud ad Romanos ex Aeneide retulerint. Quae si omnia in unum colligis fasciculum, multum quidem abest, ut, quod horum extet, unumquodque iam sit notatum ac signatum; verumtamen si in his rebus ex consensu multorum illorum in singulis ad integrum carminis habitum concessa est consecutio: ex illis iam efficitur, Virgilium non solum tot singula, verum omnia ad unam solamque vitam Romanam delineasse et adumbrasse. Quod quidem est, quod nunc demonstrare sum conaturus.

PARS POSTERIOR.

I.

Quum mihi propositum sit ostendere, integram vitam in Aeneide descriptam a Virgilio partim e vivo Urbis aspectu, partim ex pristini rerum Romanarum status memoria, ut paucis dicam, ad antiquitatem Romanam esse delineatam: primum illud mihi quaerendum esse videtur, quaenam illa sint, quibus integrae contineantur vitae rationes. Vitam autem populi uniuscuiusque antiqui statuerunt scriptores publicam privatamque, sacram ac profanam. Ad publicam inprimis pertinet forma ac species rei publicae, cuius bene constitutae partem iuris civilis leges et instituta efficiunt. Cum re publica deinde arctissimo cohaeret vinculo rei militaris descriptio et administratio, e qua studium quoque maritimum apud gentes haud paucas videtur emanasse. Quam antiquitatis partem alteram appellemus profanam. A qua verbo segreganda, revera saepissime sunt copulata, quae tertio ponuntur loco, instituta religiosa, qui-

buscum sepulcrorum caerimonias coniungendas esse arbitror. In quartam denique partem vitae domesticae mores et artium decus reiicio, probe scius, omnes has partes non solum non esse inter se omnino diversas et seiunctas, sed alteram semper fere ad alteram attingere ac pertinere. Omnis enim gentis alicuius vita una est et infracta. Quatuor igitur huius quoque dissertationis oriuntur partes ad illas describendae. Sed fundamento carent haec omnia. In morum enim et integrae vitae speciem, immo in rerum gestarum ordinem vim magnam situs, natura et forma eius exercent terrae, quam gens aliqua incolit. Quapropter hae ante omnia rationes erunt delineandae. Primo igitur huius quoque libelli loco Italia fortasse sit adumbranda, qualis a natura constructa et in gentes fuerit divisa. Attamen quum manifestum et omnibus iamdudum sit receptum *), poetam hoc egisse, ut Italiam atque

*) Cf. Ferd. Winckelmannus in novis annal. philol. et paedag. tom. II. fasc. 4. p. 566. Cf. Dr. Christ. Muelleri: Rom's Campagna in Bezug auf alte Dichtung und Kunst. Leipzig 1824. Baehrius in historia literarum Latinarum laudat hunc praeterea librum: Maltebrun Annall. d. Voyages. Paris 1819. tom. III. p. 239. sqq. 245. sq.

Italos, praecipue vero Romam et Romanos describeret quam verissime, copiosissime et ornatissime: haec mittenda esse putavi. In qua quidem Italiae et Italorum descriptione non dubitavit, multas, quae ante Romam conditam nondum extabant, urbes nominare; attamen illud praecipue habuit in mente, ut gentes et urbes antiquioris Italiae quam plurimas, easque praesertim, quarum nomina oblivione paene erant obruta, participes redderet rerum gestarum, quarum praeconium versibus mandavit. Quorum populorum eos sine dubio, qui Romanorum partes constanter et perseveranter servaverant, nec bellis et inimicitiis Romanum deminuere studuerant imperium, illo iam tempore reddidit Aeneae socios et amicos, illos autem, qui perpetuo in Romanos odio certaverant, reiecit ad Rutulos Aeneam oppugnantes. Quos quum pugna redderet inferiores, quasi exemplum exhibuit bellorum illorum, quae postea in Italia revera sunt gesta.

Maior autem vis maiusque momentum situm est in illo, quod quaerendum mihi videtur, utrum Virgilius in Aeneide rei publicae statum ad Graecos adumbraverit, an ad Romanos. Quum post tempora illa heroica per

Graeciam regnum primo ad optimates, deinde ad multitudinem sit translatum, neutram vero rei publicae alterutro modo constitutae formam Aeneis exhibeat: illa sola restat quaestio, utrum Virgilius eum ante oculos habuerit statum, quem Ilias et Odyssea ferunt, an alium e Roma deductum. Quod priorem attinet, in illo credo ad unum omnes, qui Homerum legerint, consentiunt, rei publicae formam eam esse ab ipso descriptam, ut, quamvis excellat atque emineat potestas nomenque regium, temperata illa tamen sit et aequata quodammodo ceteris duobus generibus, principum dico ac multitudinis. Cf. Platneri Notiones iuris et iustitiae ex Homeri et Hes. carm. expl. Marburg. 1819. II. c. 4. p. 113.

Quo autem clarius cognoscamus, quantum Virgilius ab Homero differat, opus est, ut regni statum ab illo descriptum propius consideremus. *Regnum* dico; etenim nonne Dido regina? Nonne Evander Latinusque sunt reges? Nonne ipse Aeneas rex et nominatur (v.g. I, 544. 553. 575, VI, 55., VII, 220. 267. al.) et actionibus suis designatur? Quae vero eae sunt actiones, quibus potestas significatur regia? Potissimum quidem huc ad-

vocandus est principatus belli domique ad ipsum pertinens. Prior ille satis clare et dilucide Aeneae a Marone tribuitur; omnia enim per Aeneidem ad voluntatem et consilium fiunt ipsius ducis *). Nemo adest Troianorum, qui impedimentum moveat ullum, nemo, qui vel uno unquam verbo Aeneae propositum conetur reiicere. Posteriorem autem principatus partem, domesticam dico, poeta non potuit apte describere, quum Aeneas, semper errans, firmis nondum sedibus esset potitus. Videamus itaque, quae sit ceterorum in hoc genere conditio. Dido regina Aen. I, 507:

Iura dabat legesque viris operumque laborem
Partibus aequabat iustis aut sorte trahebat.

(Ad verba priora Pompon. Sabin. paucis enarrat historiam iuris Romani, ad posteriora haec habet: »*Aut sorte.* Hoc tractum a Romana consuetudine; nam praetores trahebant in expediendis negotiis sortes ex urna.«)

De Priamo audi poetam eodem modo loquentem VII, 246:

Hoc Priami gestamen erat, quum iura vocatis
More daret populis sceptrumque sacerque tiaras.

---

*) Rex quoque Latinus belli portas recludere more antiquo iubetur Aen. VII, 617.

de Aceste V, 758:

> — — *Gaudet regno Troianus Acestes*
> *Indicitque forum et patribus dat iura vocatis.*

At apud Homerum quoque rex et ducis munere fungitur, et iura tractat. Cf. Feith. antiquitates Homericae II. c. 1. §. 3. Quae igitur differentia est inter Homerum ac Virgilium? Apud Homerum reges iuris tantummodo sunt administratores (cf. Platner. l. l. p. 96.), iuris autem dictio ipsa ad conciones pertinet. Cf. Platner. p. 108. Quemadmodum vero Romani ipsi in condendis legibus prae aliis omnibus semper excelluerunt populis: ita haec Romanorum indoles expressa est ea apud Virgilium ratione, qua reges ab ipso ut iuris *conditores* descriptos esse vidimus; conciones autem populi ad deliberandum nusquam apud ipsum convocantur. Si de conciliis sermo est, v. g. III, 58., IX, 234., senatus convocatur. Disertis autem verbis nominatur senatus VIII, 105:

> *Iuvenum primi pauperque Senatus.*

Cf. I, 426:

> *Iura magistratusque legunt sanctumque Senatum.*

Quo posteriore loco non solum senatus, sed magistratus etiam alii indicantur, quos non

poteris nisi e Romanorum moribus explicare *). Adde X, 116:

— — — *Solio tum Iupiter aureo*
Surgit, coelicolae medium quem ad limina ducunt.

Ubi Heynius ingeniose: »Hic Romanum agnosce: ut magistratum, ita dii deducunt Iovem.«

Alia regiae potestatis pars eo continetur, quod reges omnibus sacris tanquam pontifices praesunt. Macrobius, Servius alii modum et fines excedentes Aeneam interdum pontificem maximum seu flaminem appellaverunt. Quod viris doctis recentioribus cachinnum movere solet; immerito arbitror. Scilicet spe-

*) Ioan. Christ. Iahn. (Virg. oper. Lips. 1825.) ad l. l. p. 393. optime: „In hac urbis constituendae descriptione plura a Romanorum moribus ad Poenos transtulit. Hinc recte *iura, magistratus* et *senatum* commemoravit, neque hic versus ex Romanorum cogitandi ratione ab hoc loco alienus est. Non minus theatri mentionem ex amore, quo Romani ludis studebant, defenderem.“ Sed idem iam observaverat M. Ant. Maloragius de Senatu c. 9 (in Polen. Supplem. utriusque thesauri tom. I. p. 799. F.): „Merito igitur poetarum princeps Virgilius, *qui semper ad Romanos respicit, etiam si aliud agere videatur,* sanctum appellat Senatum, cum ita inquit: *Iura magistratusque*“ cet. Idem c. 18. aliud Virgilii dictum e Romano more explicat. Quemadmodum autem Virgilius *sanctum Senatum* carmini suo intexuit, ita Aeschylus Areopagum. Cf. Gruppii Ariadne p. 111.

clanda sunt tempora, quibus Aeneis est scripta. Augustus enim quum non solum tribunus plebis et imperator, verum etiam pontifex esset maximus, quum etiam primis Romae temporibus quaedam publica sacra per ipsos reges essent factitata (Liv. II, 2.): Virgilius a ratione et more neque populi Romani, neque aetatis suae abhorruit regem Aeneam eodem describens more omnium sacrorum praesulem.

Homeri temporibus in usu fuisse videtur, virum virtute clarum, reges itaque inprimis ob sua in populum merita agro donari, qui τέμενος vocatur. Cf. Platner. l. l. p. 98. sq. Ex quo more explicaverunt viri docti hos duos Virgilii locos, alterum Aen. XI, 316:

Est antiquus ager Tusco mihi proximus amni,
Longus, in occasum, finis super usque Sicanos;
Aurunci Rutulique serunt . . . .

alterum IX, 274:

Insuper his, campi quod rex habet ipse Latinus.

Sed non opus est, ut Graecum huc advocemus morem; idem enim patrius mos extitit Virgilio, ut testantur Servius ad posteriorem locum et Dionys. Halicarn. III. c. 2. (qui ambo iam a Feith. antiq. Hom. II, 3. §. 1. laudati sunt.), hic quidem disertis verbis.

Adde haec e Wagneri quaestione XXXIX. (Virgil. tom. IV. p. 588.): »Aen. I, 343.: »Huic coniux Sychaeus erat, ditissimus agri Phoenicum;« At Phoenicum divitiae non ex agri cultura proveniebant, sed e mercatura et navigatione. Hinc *auri*, non *agri*, scribendum putat Huetius. Scilicet obversabantur menti poetae latifundia illa et immensae agrorum possessiones divitum Romanorum.«

Quod insignia attinet regiae dignitatis, primum sane locum et apud Homerum et Virgilium obtinet sceptrum. Quod si e Graeco more velis deducere, illud tamen spectes quaeso, hoc insigne tam commune esse omnibus populis antiquis, ut vix dici possit, Graecorum hoc praecipue fuisse. Deinde vero ille, quem Romani gestabant triumphantes re publica etiam stante, scipio eburneus cum aquila nihil aliud erat, nisi sceptrum ipsum. Quod cetera insignia attinet, audias velim regem Latinum, qui Aeneae (XI, 334.) mittit

Et sellam regni trabeamque insignia nostri.

Ubi Cerda docte: »Attingit proculdubio morem Rom. Populi, qui *sellam* mittebat Regibus praecipuo munere. Liv. libr. XXVII. (c. 4.) loquens de Syphace: Legati dona tulere

togamque et tunicam purpuream, sellam eburneam, pateram auream.« cet. Adde Aen. VIII, 506. Scilicet intelligendae sunt sella curulis et trabea, quae quam propriae sint Romanorum, non necesse est disputare. Est enim in promtu. Plura vero alia illius moris exempla praebet Brisson. de formulis II. c. 152. Hoc subiungo. Quemadmodum in comoediis, tragoediis quoque et antiquioribus et recentioribus quaedam dicuntur, quae non solum ad fabulae contextum, sed ad spectatores etiam pertineant: ita illa quoque verba non ex animo regis Latini, sed e Romano sensu dicta esse videntur. Adde fasces VII, 173:

Hinc sceptra accipere et primos attollere fasces
Regibus omen erat.

Quo posteriore loco quamvis iure possis dicere, poetam non id egisse, ut Romanum indicaret morem, sed hac voce in universum usum esse pro primo regni initio: vides tamen, quantopere omnia in Virgilio conversa fuerint in Romanum sentiendi cogitandique modum.

Quibus rationibus subductis summa haec est eorum, quae hucusque exposita sunt. Apud Homerum ea est illorum temporum

conditio, ut non ars aut arbitrium hominis, sed, quae plurimum valebat, natura et consuetudo formam rei publicae condiderit. Cf. Platner. Notiones iuris. II, 4. init. Apud Virgilium autem ubique vestigia apparent rerum arte et ingenio iamdudum constructarum, vestigia institutorum Romanorum.

De iure privato.

Omnem poetam, quum carmen fundit, quod in aetate antiquiore versatur, non huius temporis leges et instituta tenere posse et servare, sed sui aevi notiones rationesque esse illaturum, et rei natura fert, et in quibusdam iam carminibus viderunt, qui harum rerum sunt indagatores et perscrutatores. Sic in carmine, quod inscribitur: Reineke Vos, iuris periti v. g. Heineccius et Dreierus notiones rationesque iuris medio aevo proprias perspexerunt atque explanaverunt. Quid quod ex Homero et Hesiodo eruit Platnerus notiones iuris et iustitiae. Unde mirum videri debet, de hisce rebus, quantum ad Virgilium attinet, nullum fere verbum adhuc esse scriptum *). Hanc igitur

*) Extat sane, ut e Fabricii bibliotheca Latina tom. I.

partem relictam explebimus nullis adminiculis, sed, ut dicitur, Marte nostro. Qui autem examinat ponderatque hoc Aeneidis momentum, in eam manibus pedibusque eat oportet sententiam, ut arbitretur, Virgilium in Aenea ceterisque heroibus describendis e Romano tantum iure esse locutum. Primo enim tempora illa heroica non ita erant culta ac polita, ut certa et fixa legibus statuta et scripta fuisse videantur. Deinde, si revera res publica et privata legibus iam et institutis fuisset temperata, attamen illa aetas tam longe erat remota, ut illa nequaquam ullus posterioris temporis poeta ex carminibus relictis mente clara concipere potuisset. Denique Romani in his tantopere excelluerunt, ut putandum sit, poetam Romanum ab iis, quae in patria aut antiquiora aut recentiora invenerit, recedere nec voluisse nec potuisse.

Quod ita concludendo effecimus, confirmatur scriptoribus Romanorum antiquis. In-

---

p. 307. cognovi, disquisitio de P. Virgilio Marone iurisconsulto ad Eclog. III, 17–24. ab Erhardo Reuschio conscripta. (Helmst. 1728. 4.), cuius libri copia mihi deerat. Alter excursus ad Aen. X, 74. sqq., quem W. A. Macieiowski Varsaviae 1827 edidit, de Virgilio ne ullum quidem verbum continet.

signis praecipue est Digestorum locus I. tit. 8. fr. 7: »Cenotaphium quoque magis placet locum esse religiosum, sicut testis in ea re est Vergilius.« (Locus Aeneidis, quem spectat Martianus, est III, 300—305.) Quae sine dubio ostendunt, Virgilium a iuris Romanorum peritis eum esse habitum, cuius verba antiquum iuris morem exhiberent. Quod si ita est, statuamus certo oportet, Maronem quam accuratissime Romani iuris statum in omnibus expressisse. Quod per singula quoque firmari, exemplis quibusdam ostendemus.

I. Inter quinque illas antiquas legis actiones extat una, quae manus iniectio appellatur. Cf. Gaius IV. §. 21. Quam spectat poeta Aen. X, 419:

Iniecere manum Parcae telisque sacrarunt
Evandri.

Ubi Servius: »Traxerunt debitum sibi, et sermone usus est iuris. Nam manus iniectio dicitur, quotiens nulla iudicis auctoritate exspectata, rem nobis debitam vindicamus.« Macrobius Saturnal. III, 7: »Nam ex manus iniectione paene mancipium designavit, et sacrationis vocabulo observantiam divini iuris implevit.«

Quod actiones ipsas attinet, optime eas exposuit Heynius in excursu XI. ad Aen. VI. De iudicibus apud inferos. ab illa inde parte, quae incipit his verbis: »Post hos omnes nova ratione Virgilius iudicium hoc ex Romano iudiciorum more ordinat.« Cui consentiens Wagnerus quoque in quaestione Virg. XXXIX. de loco illo recte scribit: *Omnia hic Romana.* Cf. Ant. Bombardini de carcere tractatus c. XXI. (in Polen. Supplem. thesauri utriusque tom. III. p. 811.) Neque haec iudiciorum tantum ratio a Romano more desumta est, sed criminum etiam series in VI. 609—614. et 621—624. mentem spirat Romani, et recte Servius docet ad v. 615: »*Forma viros.* Regula; singulis enim sceleribus statuta sunt supplicia ex more Romano, quem sequitur.« et ad v. 624: »Illic, inquit, sunt, et qui fecerunt et qui conati sunt. Dicit autem secundum Romanum ritum, in quo non tantum exitus punitur, sed etiam voluntas.«

II. Obligationum apud Romanos notissima fere est locatio conductio. Ad quam referendam esse quisque videt XII, 520:

— — *Conductaque pater tellure serebat.*

Ubi Cerda: »Significari, inquit, tam hominem

colonum, quam agrum vectigalem et stipendiarium, iam Germ. animadvertit. Ita in XI. quum ager Latini regis describeretur, tamen (v. 318.) Aurunci Rutulique serunt.«

III. Quantopere Virgilius consentiat cum iis, quae Romano iure sunt statuta, videri potest etiam ex iis, quae ad nuptias pertinent. Ex hoc enim *connubium stabile* (Aen. I, 72., II, 678., IV, 126.) est explicandum. Ex eodem iure Romano vituperium, quo nuptiae cum peregrinis notantur, v. g. IV, 103. Praecipue vero servavit consuetudinem Romanam in iis, quae ad dotem pertinent. Scilicet notum est unicuique, qui Romani iuris elementa primis gustaverit labris, dotem maritis ab uxorum patribus dari. Quod Maro etiam antiquis illis tribuit Aen. IV, 104. (quem locum Servius de in manum conventione explicat, quod e poetae verbis mihi non erui posse videtur.) VII, 423., IX, 737., XI, 369. Contra VII, 318. de donatione propter nuptias videtur esse intelligendus. Patris deinde erga libros potestatem apud Romanos nulla constrictam fuisse lege, quis est, qui ignoret? Unde cum vi quadam Virgilius XI, 558:

Ipse pater famulam voveo.

Ubi Servius: »Bene *ipse pater*, quia aucto-

randi potestatem nisi patres non habent.« Cerda affert Cuiacium in Paratitlis haec scribentem: »Pollicitationis species est votum, quod Deo fit, sed illud in eo praecipuum, ut soli patres familias ex eo obligentur, quasi actu solemni (nam et praesentibus multis fiebat voti nuncupatio) aut filius familias, et servus iussu eius, in cuius potestate sunt et secundum ius Virgilius. *Ipse pater famulam voveo.*«

IV. Virgil. Aen. VII, 423:

Rex tibi coniugium et quaesitas sanguine dotes
Abnegat, externusque in regnum quaeritur heres.

Ubi Servius: »De iure traxit, ut non generum sed heredem diceret. Nam per coemtionem facto matrimonio sibi invicem succedebant.«

V. Addo eos locos, in quibus ad leges Romanas spectasse poetam constat: Aen. IV, 492:

Testor, cara, deos, et te, germana, tuumque
Dulce caput, magicas invitam accingier artis.

Ubi Servius: »Quia, quum multa sacra Romani reciperent, semper magica damnarunt.« Cf. Heynius, qui haec copiose illustrat. Alius locus extat Aen. VI, 609:

Hic, quibus invisi fratres, dum vita manebat,
Pulsatusve parens et fraus innexa clienti.

Ubi Servius: »Ex lege duodecim tabularum venit, in quibus scriptum est: Patronus, si clienti fraudem fecerit, sacer esto.«

Fortasse huc trahendus est tertius quoque locus XII, 603:

Et nodum informis leti trabe nectit ab alta.

Ad quem idem interpres: »Sane sciendum, quia cautum fuerat in pontificalibus libris, ut, qui laqueo vitam finisset, insepultus abiiceretur; unde bene ait *informis leti*, quasi infamissimae.«

Concludo hanc disputationis meae partem verbis scriptoris docti antiqui Auli Gellii Noct. Att. III, 2: »Isthaec autem omnia (de dierum temporibus et finibus), ad observationem disciplinamque iuris antiqui pertinentia, quum in libris veterum inveniremus, non dubitamus, quin Vergilius quoque id ipsum ostenderit, non exposite atque aperte, sed, ut hominem decuit poeticas res agentem, recondita et quasi operta veteris ritus significatione.«

II.

Demonstrare conaturus, ea quoque, quae ad res militares in Aeneide pertinent, a Ro-

manis esse omnia desumta, initium faciam ab eo signo, quod belli exordium indicare solebat. Quod signum hasta erat in hostium agrum missa. Cf. Brisson. de formulis, IV. c. 11. sq. Quam Romanorum consuetudinem aperte ac manifesto Virgilius antiquis illis tribuit IX, 52:

En! ait et iaculum adtorquens emittit in auras;
Principium pugnae.

Ubi cf. Servius. Adde Aen. XII, 266. Romae interea, quum bellum auctoritate patrum sancitum est, Iani templum aperitur (Aen. I, 294.). Quod VII, 601. sqq. *) a Virgilio ita narratur, ut hunc antiquissimum fuisse morem diserte dicat. Falso autem hanc consuetudinem a poeta in illa vocari tempora, quippe quae primum a Numa Pompilio fuerit instituta, iam Servius monuit; idemque poetam eo defendit, quod carmini suo historiam miscere soleat **).

*) Prorsus nescio, quo tandem errore ductus Christ. Mueller. (Rom's Campagna tom. II. p. 142) hunc locum ad ferias Latinas referat.

**) Cerda ad VII, 601: „Non itaque in vetere Latio mos viguit, non Albae; neque hoc Latino potuit contingere. Talia multa in Poëtis sunt. Res sui aevi superioribus attribuunt."

Quam sententiam et nos maximo amplectimur studio, si historiae nomini non eam strictam quam vulgo tribuas significationem, sed poetam Romana quaeque in auxilium ingenii vocasse dicas. Illum vero morem ita a Virgilio vides allatum, ut non solum, quum nescires, ex institutis Romanorum revera esse audires, verum etiam habitum consulis in hoc ritu solemnem optime posses perspicere.

Tertius quidam Romanae militiae mos subest initio libri octavi:

Ut belli signum Laurenti Turnus ab arce
Extulit et rauco strepuerunt cornua cantu,
Utque acris concussit equos utque impulit arma;
Extemplo turbati animi . . . . . .

Ad quem locum Heynius haec adnotavit: »In belli signo, vexillo, ex arce prodendo, Romanum morem adumbrasse videri potest, qui in comitiis superstes mansit, ut vexillum in arce tolleretur; sed puto argutius hoc quam vere dici. Signum puto per ipsa illa *cornua* us. alt. explicari. Sic sup. VII, 512:

Pastorale canit signum cornuque recurvo
Tartaream intendit vocem.«

Verumtamen, quod statim videbit quisque, aliud est »signum *efferre*«, aliud »signum

canere«. Deinde tubam et lituum non belli signum κατ' ἐξοχὴν esse, verum etiam aliis inservire commodis, patet ex Aeneide V, 113. 139. *). Cur porro ex arce afferatur tuba, equidem ignoro. Denique, quem v. cl. comparat, locus minime ad hanc rem aptus est, quum ibi signum nequaquam sit instrumentum, — quod tamen nostro loco ex Heynii sententia significari oportet, — sed de saeva Dea sermo sit, quae pastorale canat signum, i. e. sonorum seriem, qua pastores evocentur. Audias Macrob. Saturnal. I. c. 16: »Praeliales dies a iustis non segregaverim; siquidem iusti sunt continui triginta dies, quibus exercitu imperato vexillum russei coloris in arce positum est.« Quem locum laudavit Orellius ad Arnob. advers. gent. II, 67: »Cum paratis bella, *signum* monstratis *ex arce*?« Copiosior est Servii ad nostrum locum commentarius, qui duo vexilla unum equitum, alterum peditum afferri tradit. Quod nihil detrahit explica-

*) Ne quis me circuli, ut vocant, reum faciat, audiatur Cerda ad hunc locum: „*Tuba* ex Romano more, quo in Circo tuba signum dabatur ad emissiones equorum. Plin. lib. II. epistol.“ cet. Idem Servius, cui assentitur Wagner. tom. IV. p. 589.

tioni nostrae. Cf. Stewech. ad Veget. III, 5. Lips. de milit. Rom. I, 3., IV, 12.

Qui autem cives erant ingenui, a prima inde pubertate armis exercebantur; nobiliores viro in castris probatissimo addebantur iuvenes, ac tirones militabant. Quem Romanorum morem notissimum suavissime delineavit poeta VIII, 514. sqq.:

Hunc tibi praeterea, spes et solatia nostri,
Pallanta adiungam, sub te tolerare magistro
Militiam et grave Martis opus, tua cernere facta
Adsuescat primis. et te miretur ab annis.

Cf. Servius ad VII, 162—165:

Ante urbem pueri et primaevo flore iuventus
Exercentur equis . . . .

»Bene Romanae militiae exprimit morem. Nam post pubertatem armis exercebantur, et sexto decimo anno militabant, quo etiam solo sub custodibus agebant.«

Quemadmodum autem Romani omnia, quae egere, diis tantum auspicibus incipiebant, ita bellum quoque nonnisi faustis ominibus inchoare solebant. Si egressi male pugnassent, revertebantur ad captanda rursus auguria. Cf. Servius ad Aen. II, 178.

Neo posse Argolicis exscindi Pergama telis
Omina ni repetant Argis.

Ubi Servio consentiens Heynius: »Ductum, inquit, videtur ab imperatoribus Romanis, qui ad auspicia repetenda ac renovanda nonnunquam ex castris reverti solebant, si v. c. malum omen inciderat.«

Castra autem ipsa per posteriorem Aeneidis partem ita sunt conscripta, ut animo poetae insita semper sit forma ac species castrorum Romanorum. Quod perspici potest e propugnaculis (IX, 664.) ad ipsa pertinentibus; saxa dico sudesque (XI, 473.), aggerem (VII, 158:

Molitürque locum, primasque in litore sedes
Castrorum in morem pinnis atque aggere cingit.

castrorum sc. Romanorum. IX, 567. 769. 784., X, 24. 144., XI, 382., XII, 446. 564.) et vallos (X, 120., XI, 915.), fossam denique (IX, 567., X, 24. 236., XI, 382. 888.). Adde excubias *)

---

*) Radbod Herm. Schelius ad Hygini Gromatici de castrametatione librum (in Graev. thesaur. Ant. R. tom. X. p. 1038.): „Virgilius castra Aeneae *more poetarum ad modum suae aetatis revocans*, totas legiones ad vallum in excubiis ponit, iisque curam dat valli tuendi: (IX, 174.) *Omnis per muros legio* . . . . . .“

(IX, 159. 174. 221. 314.) stationesque (IX, 183. 222.). Quae omnia quantum habeant cum Romanorum consuetudine conspirantem et paene conflatum consensum, conspicere poteris ex quocumque libro de ipsorum disciplina militari. Quod idem dicendum est de signi datione (III, 239. XI, 474.), quae VIII, 533. classica vocantur. Adde locum insignem VII, 637:

Classica iamque sonant; it bello tessera signum.

Ubi Pompon. Sabin.: »Tessera, inquit, signum est, quod habent milites inter se, ut dignoscantur vel nomine vel aliquo signo.« Cf. Lips. de milit. Rom. IV, 12. Multa praeterea hic possent addi de verbis militaribus, qualia sunt: *Arma, ferte arma*, (II, 668., III, 234., IX, 37., X, 242., XII, 425.), *signum vellere* (XI, 19.)*), *vir virum legit* (X, 361., XI, 632.) *manum conferre*, *conserere*, *committere*. (IX, 45. 690. 741., XI, 283., XII, 480. 678., XII, 60.). Cf. Brisson. de formulis IV. Quae vero temporis me cogit angustia omittere; duos autem proferam locos, qui insignem, ni fallor, prae se ferunt vim. Servius ad II, 148. sq.:

---

*) Ubi Heynius: „Verba Romana; et captis auguriis id fieri solitum." Ioach. Henr. Iaeckius: „Vellere, inquit, *more Romanorum*, qui in castris humi defigebant signa."

Quisquis es, amissos hinc iam obliviscere Graios
Noster eris.

haec adnotat: »Licet hostis sis. Et sunt, ut habemus in Livio, imperatoris verba transfugam recipientis in fidem: Quisquis es, noster eris. Item (X, 228.): *Vigildsne deum gens?* Verba sunt, quibus pontifex max. utitur in pulvinaribus: quia variam scientiam suo inserit carmini.« Alter locus est IX, 641., ubi Iulum e pugna redeuntem alloquitur Apollo: *Macte nova virtute puer.* Quae verba quam habeant subtiliorem sensum, declarat Seneca, qui epistola 67. tradit, sanguinolentis ex acie redeuntibus dici solitum: Macte virtute esto. Quem morem revera extitisse probavit Brisson. de formul. IV, 29. multis aliis scriptorum locis, quibus nostrum addas.

Alius, qui saepissime extat apud Virgilium, mos bellicus, est clamor militum ad pugnam se accingentium v. g. XI, 454. 609. 622. 745., XII, 268. Quem Romanum fuisse audias ab Aulo Gellio noct. Att. I. c. 11: »Quid ille vult ardentissimus clamor militum Romanorum, quem in congressibus proeliorum fieri solitum scriptores annalium memoravere? Contrane institutum fiebat antiquae disciplinae tam probabile?«

Quis porro negabit, poetam Romanorum morem indicare, quum de phalange (II, 254., XI, 92., XII, 544. 551.), de maniplis (XI, 464. 870.), de legione (VII, 681., VIII, 605., IX, 368, X, 120., XII, 121. 563.), de cohorte (VII, 710., XI, 500.), de alis (XI, 604. 730. 835. 868., XII, 551.), turmis (XI, 503. 518. 599. 620.), cuneo (XII, 269. 457. 575.) talibusque multis aliis loquitur, quum significat magistrum equitum (V, 560—563., IX, 370. *), IX, 173.) et centurionem (IX, 162.) **)? Quis, inquam, est, qui Aeneidem reiicere velit in heroicam aetatem, quum pila (VII, 664., XII, 121.) et glandes liventis plumbi (VII, 687., IX, 588.), phalaricam (IX, 705.) aliaque arma Homero nusquam cognita in horum heroum videat usu? Cf. Scaliger Poetic. l. l.

Quae quum ita se habeant, gaudeo me haec nuper invenisse Adriani Turnebi verba

*) Ioach. Henr. Iaeckius: „Scutum, inquit, oblongum, non rotundus clypeus in usu fuit Romanorum equitum. Alluditur hic ad magistrum equitum, qui Dictatori adiungebatur."

**) Hoc iam tetigit Hieronymus Muellerus (Homer und Virgil. Eine Parallele. Erfurt 1807. p. 49): „Der Krieg hat nicht die poetische Gestalt mehr wie beym Homer: er hat aufgehört ein vervielfachter Zweykampf zu sein: *es zeigen sich schon Spuren von Taktik.*"

in Adversar. lib. XIV. c. 13: »Maro libenter poemati suo Romanos mores inserit, et iis opus distinguit suum et ornat: ac, ut mihi videtur, decus opimorum *) spoliorum Aeneae tribuit XI. lib. (v. 7.) caeso Mezentio, quae et Marti Gradivo dicari facit in trophaeo: sic enim canit,

Mezenti ducis exuvias, tibi, magne, trophaeum
Belli potens.

Harum rerum observatio et ingeniosum ostendit poetam et poema eruditione commendat: sic quum ait, (XI, 301.)

Praefatus divos, solio rex infit ab alto.

Morem antiquorum expressit, qui antequam verba in senatu vel concione facerent, deos precari solebant.« cet. (De hoc posteriore more loquitur Servius quoque ad Aen. IX, 259.) Quorum prius tantum, de trophaeo exemplum ad hanc de re militari partem pertinet. Spolia occurrunt praeterea I, 289., IX, 450.,

*) Cuius decoris quum adeo rara fortuna fuisset, ut tria tantum inter tot annos, tot bella opima parta essent spolia (cf. Liv. I, 10. fin., Virg. Aen. VI, 859.): perquam apposite Aeneam quoque huius gloriae participem reddidit.

X, 500. 775. 862., XI, 782. 790. Spolia opima VI, 855., X, 449., trophaeum III, 288., X, 542. 775., XI, 172. 224. 790. Militaribus autem spoliis non raro fores publicae decorabantur et privatae. Quod de foribus templorum probat Caspar Sagittarius de ianuis veterum. c. 29. §. 2. (in Graev. thesaur. tom. VI. p. 508.) ex Horatio, Ovidio, Persio et ex Virgil. Aen. V, 360., VII, 183., IX, 408. Adde VIII, 721. Quod idem Sagittarius §. 7. de privatorum foribus probans: »Apud Virgilium, inquit, Romano more dicit Acestes, de Entelli domo V. Aen. v. 393.:

Ubi fama per omnem
Trinacriam, et spolia illa tuis pendentia tectis?«

Foedus, in extremo Aeneidis libro, quantum cum Romanorum more vetusto consentiat, iam Scaliger agnovit Poetic. V. c. 3. Plenius autem videbis, si Livii I, 24. evolveris. Quae vero Brisson. de formulis IV, 53. de *aequo foedere* profert, ea magis argute quam vere dicta mihi videntur. Militibus denique e bello redeuntibus hostilis agri portio quaedam a Romanis dari solebat. Unde Turnus Eumedem neci daturus eumque irridens haec dicit (XII, 359.):

En agros, et quam bello Troiane petisti
Hesperiam metire iacens; haec praemia, qui me
Ferro ausi tentare, ferunt: sic moenia condunt.

Ubi Cerda: »Allusum, inquit, ad morem, quo duces victores suis militibus agros hostium dividebant.«

Quod urbium et castellorum obsidionem attinet, quis est, qui ignoret, eam Homeri aetate omni arte vacasse? Cf. Terpstra Antiquit. Homeric. IV. c. 11. p. 321. Quae vero quum apud Virgilium tantopere inveniatur exculta, nemo erit sine dubio, qui hanc ex heroicis temporibus velit deducere, sed confitendum erit, poetam in his quoque sui seculi instituta ante oculos habuisse. Qui attente librum II, 440. sqq. et IX, 503. sqq. legerit, omnem de hac re mittet dubitationem; si quis fortasse fuerit pertinacior, attamen testudo *) (II, 441., IX, 505. 514.), aries (II, 492. XI, 890., XII, 706. murale tormentum XII, 921. sq.), scalae (II, 442., IX, 507. 524., XII, 576.), turres denique mobiles (XII, 675.) in obsidionibus usitatae ad populum Romanum necessario erunt revocandae.

*) Heynius ad Aen. IX, 505. fatetur, Virgilium in testudine egressum esse Homericam τειχομαχίαν. Attamen non machinam, sed scuta tantum iuncta esse contendit.

Non possum, quin hic insigne dictum viri docti Sigraisii afferam. (Cf. Memoires de l'Academie des inscriptions. tom. XXV. p. 58. Sur l'Éneide de Virgile, considerée par rapport à l'art de la guerre.) Haec eius sunt verba: »On a remarqué, que Virgile met de la Cavalerie, des enseignes et des instrumens de guerre dans ses batailles, et il est visible, qu'en général il présente une milice fort différente de celle d'Homère, quoiqu'il s'agisse des mêmes temps: c'est la milice même des Romains, qu'il adopte« cet.

De navibus.

Adr. Turneb. Advers. XIV, 4:

»*Triplici pubes quam Dardana versu*
Impellunt, terno consurgunt ordine remi.

Cum Maro dicit, triremen describit, quam tamen nullam belli Troiani tempore fuisse notum est, cum triremes primus aedificaverit auctore Thucydide Amynocles Corinthius multis postea seculis: sed poetae non perinde historiae fidem exequi solent: et apud eos crebri sunt *ἀναχρονισμοί.*« Heynius ad eundem locum (V, 120.): »Etsi triremes, inquit, serius inventae, ut ex Thucydide satis constat, tamen

Virgilius in his Homericam subtilitatem veritatemque non sequitur.« Quodsi aliis haec doctissimorum virorum verba exprimas, nihil sub his latebit, nisi Virgilium sui seculi habitum et statum in illa tempora in his quoque delineandis transtulisse. Cui sententiae cetera quoque nequaquam adversantur, quae in Aeneide ad naves pertinentia leguntur. Taceo biremes (VIII, 79.), puppes (V, 198.) prorasque aeratas (X, 223. 293.), remos aeratos (I, 35., X, 214.), taceo transtra (III, 289., IV, 273., V, 136. 663. 752.). Silentio praetereo cetera navium arma, quae plurima ostendunt, quantopere iam fuerit exculta res navalis. Hic tantum nomino rostra navibus addita *) (V, 143. 187. 232., VII, 186., X, 157. 295.), nomina ipsis imposita**) (IV, 116—123., X, 166. 209.), pictasque carinas ***) (V, 663., VII, 431., VIII, 93.). Huc denique advoco alium, quem iam supra p. 27. tetigi, morem,

---

*) Cf. Wagner. quaestion. Virgil. XXXIX. (tom. IV. p. 589.): „Itaque illo iam tempore rostrorum usum inventum, aut Italis cognitum fuisse putabimus? Sed omnino frequens eorum mentio apud Virg.“

**) Cf Scheffer, de militia navali III. c. 21. (in Polen. Supplem. thesauri utriusque, tom. IV. p. 921. sq.).

***) Cf. Plin. Nat. Hist. XXXV, 31.

quo nautae puppes coronabant navium, Aen. IV, 418. et Georg. I, 303. sq. *).

Quibus consideratis spero, fore ut mecum consentias, a Virgilio non exigendam esse veritatem illam, quam Homero nescio an immerito tribuimus, quippe quum poeta Romanus, intelligens, verum illorum temporum habitum nullo modo posse teneri, Romanorum instituta in carmen suum, quod horum gloriae sacrum esset, recipere mallet, quam in aliis rectum tangere, in aliis a vero aberrare.

III.

Ferd. Winckelmannus (in nov. annal. philol. et paedagog. vol. II. fasc. 4. p. 569.) recte scripsit: »Auch bei Schilderungen religiöser Sitten und Gebräuche (wie XII, 169. und folg.) hat Virgil sich gewiss genau nach den Traditionen der Vorzeit gerichtet. Alle sich hierauf beziehenden Untersuchungen bestätigen die historische Genauigkeit, mit welcher er bei solcher Gelegenheit zu Werke ging.« Recte hoc vidit, sed non satis definite est elocutus. Quaeritur enim, utra sit illa

*) Cf. Forcellin. s. v. coronarius. fin.

antiquitas, cuius traditiones secutus sit Virgilius, Graeca an Romana. Singulis vero consideratis videbimus, omnia tantopere ad Romanos ritus atque caerimonias descripta esse, ut dilucidius vix possit. Attamen quo facilius horum rituum copiam perspiciamus, certo quodam ordine haec perscrutemur.

§. 1. *De diis.*

Romani, quum deorum, quorum ipsis accidit scientia, peregrinorum indolem puram neque animo percipere, nec literis reddere possent: hosce aliarum gentium deos in eorum naturam solebant mutare, quos ipsi colebant domesticos. Quid igitur mirum, si Virgilius deos illos Homericos Romanos fecerit, quid mirum, si patrios carmine suo expresserit? Quod ipsi etiam singulari de caussa est concedendum. Quum enim, Troianorum deos in Italiam ab Aenea esse translatos et cum indigetum numinibus mixtos, per famam accepisset: num quaeso poeta aptius hoc et dilucidius popularibus poterat indicare, nisi ea ratione, ut patrios sui aevi tanquam Troianorum aut Latinorum deos illi tribueret aetati*)?

*) Alii quoque poetae et antiquiores et recentiores aut caritate patriae, aut consuetudinis domesticae sensu quo-

Quod ut perspicuum est, ita inter omnes constat. Audias Macrob. Saturn. III. c. 4. med.: »De diis quoque Romanorum propriis id est penatibus adspersa est huic operi non incuriosa subtilitas.« cet.

Romana vero natura, quum in diis maioribus spectatur, tum maxime in minoribus. Romani enim credebant, homini unicuique singulos deos sive genios esse datos, qui eum per vitam ducerent. Cf. Forcellin. s. v. Genius. Quam eorum religionem expressit Virgilius Aen. IV, 610., IX, 184. (ubi Serv. videas), XII, 540. Eodem modo Romanorum de genio loci superstitionem in suum vocavit carmen VII, 136. et V, 95. Posterior hic locus integer de angui, dapes in aram impositas libante, omnino ex antiquitate Romana est delineatus. Permultae enim tabulae, in quibus talis erat pictus, olim videntur extitisse. Vide librum ex Anglico versum, qui inscribitur: Pompeji. Leipzig 1835. vol. II. part. 4. p. 93. sq. Magis autem huc pertinet alter

dam et affectu ducti non poterant, quin numina patria carminibus mandarent. Insignis est locus v. cl. Welckeri (in comment. schol. univers. 1832. part. II. p. 163.) de Statio disserentis.

eiusdem libri locus p. 131., quo scriptor, postquam docuit, primo et lares compitales et genios tutelares sub forma saepenumero anguium expressos, deinde angues praesentes pro omine fausto habitos, eamque ob caussam non raro in aedibus Romanorum nutritos esse, haec addit verba notatu sane digna: »Virgil schildert mithin in einer schönen Stelle, wo er die göttliche Natur benutzt, welche man Schlangen zuschrieb, weiter nichts als eine Scene, wovon er oft Zeuge gewesen seyn mag: Virg. Aen. V, 84—95.« cet.

§. 2. *De sacris aedibus et simulacris.*

Macrobius Saturn. III, 2. de Virgilio dicit haec: »Verborum autem proprietas tam poetae huic familiaris est, ut talis observatio in Vergilio laus esse iam desinat: nullis tamen magis proprie usus est, quam sacris vel sacrificalibus verbis.« Idem deinde c. 4. init. studet demonstrare, a Marone eam quoque proprietatem, quae ad nomina sacrorum pertineat locorum, esse servatam. Quum vero minor nobis ex Aeneide copia affluat, Romanam ex his eruendi rationem, mittamus ea, ne argutias sectari videamur. Hoc unum moneo. Quemadmodum medii aevi pictores, historiae

sacrae tabulas conficientes, quum omnia suae aetatis propria, tum templa quoque aliaque aedificia Gothico, quem recentiores vocant, more exstructa in tempora illa remotissima non invitis popularibus suis transtulerunt: ita Romanis quoque non solum non iniucundum, sed gratissimum fuisse coniiciendum est, quod, quum sua omnia per hoc carmen in speciem quandam politiorem et clariorem mutata invenirent, tum aedes quoque sacras suas quasi oculis conspicerent. Huc pertinent ea, quae Fabricius habet apud Burman. ad Virg. Aen. I, 448:. »*Aerea cui.* Ad urbis Romae praeclara aedificia sui temporis interdum alludit, ut hoc loco ad Pantheum, in quo in hunc usque diem aereae trabes et valvae conspiciuntur. Ad Iani Gemini sacellum aeneum lib. VII, 608. ad Apollinis Palatini templum marmoreum lib. VI, 69. ad Augusti Palatium et porticum ἑκατόνστυλον lib. VII, 170.«

Quod simulacra deorum attinet, hoc velim consideres, unius tantum Palladis sedentis simulacrum in arce Troiana ab Homero memorari (cf. Terpstra, Antiq. Hom. I. c. 3. §. 6. Mueller. Archaeologia artis. §. 65.), apud Virgilium vero deorum simulacra haud raro indicari v. g. II, 320. 517. 717., III, 148. 174.,

VII, 443. Quam frequentiam non poteris nisi ex eorum apud Romanos multitudine maxime aucta explicare.

§. 3. *De sacerdotibus et sacrorum ministris.*

Quum munera et officia sacerdotum apud Graecos Latinosque non valde differunt, tum apud Virgilium non multa ab Homero in his diversa leguntur. Attamen silentio non praetereundum esse existimo, quod quindecimviri librorum servandorum vaticinio indicentur Aen. VI, 73. Potitii porro et Pinarii munere iam suo funguntur VIII, 269.; Salii quoque a poeta illis iam temporibus tribuuntur VIII, 285. *). Cf. Macrob. Sat. III, 12. Addo haec e Wagner. quaestion. XXXIX:

*) Cf Bernadin de st. Pierre Préambule de l'Arcadie: „Tout ce que Virgile vient de raconter ici, *n'est point une fiction poëtique mais une veritable tradition de l'histoire Romaine.* — — — Les Saliens étaient des prêtres de Mars institués par Numa, au nombre de douze. Virgile suppose, suivant quelques commentateurs, qu'ils existaient déjà du temps du roi Evandre. Mais il y a apparence, que *Virgile a suivi encore ici la tradition historique*, lui qui a recueilli avec une sorte de religion, jusqu'aux moindres augures et aux prédictions les plus frivoles, auxquelles il attache la plus grande importance dès qu'elles regardent la fondation de l'empire romain"

»V, 760: »tumuloque sacerdos Ac lucus late sacer additur Anchiseo.« Sacerdos puta flaminem.«

Laocoon ductus sorte sacerdos est Aen. II, 201., ubi Cerda: »Allusum ad morem sacrorum, nam ubi certus deerat sacerdos, alius sorte ducebatur: ergo sacerdos Apollinis Laocoon, sorte obtingente, Neptuno sacrum facit. Serv. Hoc autem fuisse ex more Romano firmat German. hoc loco. Tacit. lib. I. Ann. (c. 54.): Idem annus novas caerimonias accepit, addito sodalium Augustalium sacerdotio; ut quondam T. Tatius retinendis Sabinorum sacris sodales Titios instituerat. Sorte ducti e primoribus civitatis unus et viginti.«

Quod sacrorum ministros attinet, praecones, qui plurimi sunt apud Homerum ministri et profanarum rerum et sacrarum (cf. Feith. antiq. Hom. II, 5.), nusquam fere in Aeneide *), sed popae victimarii Romanorum more se gerentes apparent v. g. VI, 248.

*) Unus excipiatur locus V, 245, de quo Cerda, postquam demonstravit, praecones Romae ad usum fori fuisse, haec habet: „Ergo cur dicam cum Lipsio a Militia Graeca sumptum praeconium ad ludos Romanos? *et non potius a foro Romano et Comitio ad ludos Romanos?*“ Quod optime adnotavit vir doctissimus,

Eosdem Heynius advocat XII, 119. Attamen viri doctissimi in posteriore loco ratio et oratio sibi ipsa non constat.

§. 4. *De precationum formulis.*

Memoratu non indignum videtur, precibus in Aeneide saepissime subesse formulas precationum Romanarum.

Profanos in sacris quibusdam arceri solitos ostendunt plures scriptorum Romanorum loci, quos collegit Brisson. de formul. I, 9., quibus addas Aen. VI, 258:

Procul, o procul este profani,
Conclamat vates, totoque absistite luco.

Alia formula, quae in sacris Romanis usitatior erat, his verbis erat concepta: Favete linguis quisquis ades. Cf. Brisson. de formul. I, 16. Quam Virgilius expressit V, 71:

Ore favete omnes et tempora cingite ramis *).

Cf. VIII, 173., I, 735. Romani porro, quum nonnisi a diis praesentibus hominibus afferri posse auxilium crederent, eos solebant precari,

*) Servius ad hunc locum: „*Cingite t. r. ex Romano more.* Nam festis ludis omnis aetas coronata spectabat, quod ostendit per Aeneam, Acesten, Ascanium, per quos omnem demonstrat aetatem."

ut adessent. Cf. Arnob. adv. gent. III, 45., ubi haec e libris Romanorum pontificalibus procul dubio sunt deprompta: »Adeste, adestote, dii penates, tu Apollo, tuque Neptune, omniaque haec mala, quibus uror, torreor, vexor, vestri numinis averruncate clementia.« Servius ad Aen. VIII, 72:

Tuque, o Thybri, tuo genitor cum flumine sancto — —

(v. 78.)

Adsis o tantum et proprius tua numina firmes.

»Sic enim invocatur in precibus: Adesto, Tiberine, cum tuis undis.« Ubi poetam docte non solum illud *adsis*, verum etiam illa: *tuo cum flumine sancto* posuisse notaveris. Cf. Aen. I, 734:

Adsit laetitiae Bacchus dator et bona Iuno.

IV, 576:

— — *Sequimur te, sancte deorum*
Quisquis es, imperioque iterum paremus ovantes.
Adsis o! placidusque iuves . . . .

---

*) Falso Brisson. de formul I, 119. advocat lib. IV. Ceterum videas apud eundem aliorum exempla permulta, quae innumeris possunt augeri.

X, 254:

Tu mihi nunc pugnae princeps, tu rite propinques
Augurium Phrygibusque adsis pede, diva, secundo.

X, 461:

Te, precor, Alcide, coeptis ingentibus adsis.

X, 773:

Dextra mihi deus et telum, quod missile libro,
Nunc adsint.

»Quin etiam de Deorum, quorum opem implorabant, nomine certo Romani dubitantes, dicere solebant: Quisquis es.« ait P. Merula (de sacrif. Rom. c. 6.) et probat allatis Plaut. Rudent. I, 4, 37. et Virg. Aen. IV, 576:

— — *Sequimur te, sancte deorum,*
Quisquis es.

In illis, quae de posteriore loco Serviani commentarii argutantur, hoc unum videtur probabile: »*Quisquis es.* Secundum pontificum morem, qui sic precantur: Iuppiter omnipotens, vel quo alio nomine appellari volueris.« Adde IX, 21:

— — *Sequor omina tanta,*
Quisquis in arma vocas.

Ibi v. 208:

— — *Ita me referat tibi magnus ovantem*
Iuppiter, aut quicunque oculis haec adspicit
aequis.

Duo denique loci iique insignes restant, in quibus Virgilius formulas solemnes mire servavit. Quos non possum, quin addam. Alter legitur I, 632:

— — *Simul divom templis indicit honorem.*

Ubi Servius: »Apud maiores nostros mos fuit, ut magistratus post res serias, quae consulto peragebantur, in fine actus adderent: Diis honorem dico; vel alio modo: Hinc ad deos; quod poeta amator antiquitatis subtiliter docet.« Alter est X, 228. sq.:

— — *Vigilasne deum gens*
Aenea? Vigila.

Ubi Servius: »Verba sunt sacrorum. Nam virgines Vestae certa die ibant ad regem sacrorum, et dicebant: *Vigilasne rex Vigila.* Quod Virgilius iure dat Aeneae, quasi et regi, et quem ubique Pontificem et sacrorum inducit peritum.« Cf. Serv. ad II, 148. ex quo Niebuhrius hausit in historiae Romanae tom. I. p. 350. not. 807. dicens: »Deum gens,

Aenea! statt genus: und Virgil nahm den Ausdruck aus einer pontificischen Formel.«

Possent haec quidem, quae de imitatione precationum attuli, multis aliis augeri exemplis. Sic Romani pacem ac veniam petebant deorum, invocabant eos, ut faverent annuerentque ipsis, ut volentes darent aliquid, ut ipsos respicerent cet. Sed ab his variis de caussis abstineo. Primo enim similitudo talium cum iis, quae in poetarum carminibus possunt agnosci, satis superque iam a Brissonio lib. I. de formul. est declarata. Deinde metuo, ne in idem vitium incurram, quod vir ille doctissimus interdum vitare non potuit, ut ea nimirum pro solemnibus habeam, quae revera e poetica tantum, seu humana potius indole prodierunt, neque aliter potuerunt edici. Denique multa etiam propter rationem brevitatis et temporis praetermittenda existimo.

§. 5. *De victimis.*

In eligendis animalibus, quae diis offerrerentur, non solum apud Graecos, sed apud Romanos maxima erat religio. Opus enim erat, ut animal rationem quandam haberet ad deum illum, cui sacrificaretur. Unde

factum est, ut non solum genus pecudum, utrum masculinum esset an femininum, quaereretur, sed color quoque et alia, quae sub unius vocabuli nomine non possunt comprehendi, in earum electione respicerentur. Inprimis illud spectabatur, ut symbolicum aliquid victimae inhaereret. Cf. Macrob. Saturnal. III, 5. et 10. Serv. ad Virg. Georgic. II, 395. ad Aen. III, 118. Arnob. adv. gent. VII, 21. sqq. Quae religionis pars a Romanis maxima cum cura vel exculta, vel aliunde recepta est. Unde nos admiratio haud tenebit videntes, a Virgilio nostro leges Romanorum pontificias summa cum verecundia esse servatas. Quam religiose autem poeta singulo cuique deo singulare assignaverit animal, ex eo praecipue noscitur, quod grammatici, quum in uno loco (III, 21. sq.) Iovi taurum, loco iuvenci, contra ius pontificium sacrificatum esse putent, hanc difficultatem ipsis paene inenodabilem summis argutiis explicare nitantur. (Quam vero explicationem afferunt, non digna est, quae notetur. Non enim viderant, a poeta etiam VI, 253. tauros appellari, qui revera sunt iuvenci, ut e VI, 243. apertissimum. Deinde vero taurum Iovi praecipue immolari, docet disertis verbis testis sane

luculentus Arnob. adv. gent. VII, 21.) Quod grammaticorum studium satis superque ostendit, quam apta omnia Romanis institutis et accommoda senserint. Poeta vero ipse suam in his religionem, quam tenuerit, indicare voluisse videtur, quum non raro hostiarum immolationem *rite*, *ex more*, *de more* fieri dicat. Cf. VII, 93., V, 96., IV, 57., VI, 39., VIII, 544. Quod denique omnem nobis tollit dubitationem, illud est, quod in unoquoque Aeneidis loco ratio Romana haud magno cum labore erui potest. Huc advoco ut quam maxime insigne, sacrificium illud, de quo haec habet Adrian. Turneb. Adversar. XIV. c. 4: »Sacra quaedam solitaurilia *) veteres appellabant ab immolatione suum, ovium, boum, hoc genus sacrificii Maronem putem significasse, cum scripsit (V, 96.)

— — caedit quinas de more bidentes
Totque sues, totidem nigrantes terga iuvencos.

ibid. fin. (V, 772)

Et tempestatibus agnam,

---

*) Alii suovetaurilia appellant. Cf. Forcellini s. v. Ceterum more Romano haec sacra fieri claris verbis docet Tacit. Annal. VI, 37: „Sacrificantibus, quum hic more Romano suovetaurilia daret, hic" cet.

hoc scribit, quod ut ait Cicero lib. 3. de natura Deorum, tempestates pop. Rom. ritibus consecratae erant, tempestatique, ut deae minori, minor hostia immolabatur, ut foeminae foemina Horat. (Epod. X, 23.)

Libidinosus immolabitur caper
Atque agna tempestatibus.«

Turnebo assentitur v. cl. Cerda. Sed non viderunt, idem sacrificium indicari Aen. I, 633. sq.:

Simul divom templis indicit honorem.
Nec minus interea sociis ad litora mittit
Viginti tauros, magnorum horrentia centum
Terga suum, pinguis centum cum matribus
agnos *).

Iniuria tamen ad suovetaurilium retulit Forcellin. lexic. Servii verba ad Aen. XII, 170:

Saetigeri fetum suis intonsamque bidentem
Adtulit admovitque pecus flagrantibus aris.

---

*) De generibus animalium, quibus hoc sacrificium constabat, scriptores dissentiunt. Alii enim sue, ove, bove, factum dicunt, alii tauro, verre, ariete. Cf. Forcellin. lexic. s. v. At Dionys. Halicarn. Ant. Rom. IV. c. 26. tauro, ariete et hirco lustratum esse dicit. Quid poeta noster senserit, e locis allatis nescio an possit colligi.

Deest enim hoc loco taurus, quo suovetaurile compleatur. (XI, 197. sqq. deest ovis, nisi fortasse dicas, voce pecudis utroque in loco animalia illa significari. Quod metuo, ne sit magis argutum, quam verum.) Nihilominus tamen morem inesse Romanum, Servius satis docet his verbis: »More Romano, ut (VIII 641.): *Caesa iungebant foedera porca.* Nam Homerus aliud genus sacrificii commemoravit.« Agnam scilicet (Il. VIII, 246.) Porcus immolatur in foedere etiam apud Liv. I, 24. Cf. Varron. de re rustica II, 4. med. Vide Forcell. s. v. porca. Agnam autem e Romani populi consuetudine iam supra vidimus Turnebo teste immolari tempestatibus. Cf. Aen. III, 121. Quapropter non mirum, si eadem VI, 249. sq. Nocti immolatur, quo eodem loco Proserpinae vacca sterilis, »deae, nunquam enitenti, congrua,« ut Servius dicit. Cf. Arnob. adv. gent. VII. c. 21: »Si caper caedatur Iovi, quem patri solemne est Libero, Mercurio mactari: aut bos, si sterilis Unxiae, quam Proserpinae tribuitis, quo ritu atque observatione praecipitur: quid facinoris in hoc erit?«

Taurus Neptuno et Apollini mactatur Aen. III, 119. sqq.:

Sic fatus meritos aris mactavit honores,
Taurum Neptuno, taurum tibi, pulcher Apollo,
Nigram Hiemi pecudem, Zephyris felicibus albam.

Quod rite factum esse, et ipse poeta per verba: *meritos honores* indicat, et Macrobius testatur Saturnal. III. c. 10. Sed satis superque de hostiis a me dictum et Romanum morem in his demonstratum esse reor.

§. 6. *De sacrificandi ritibus.*

Rituum sacrificandi pars ad eos pertinet, qui sacrificant; pars ad ea, quae sacrificantur. Quapropter primo quidem agendum erit de moribus sacra peragentium, deinde de iis, quae in victimis immolandis fieri solent.

I. Romanorum maxime proprium erat, ut caput velarent sacrificantes. Cf. Plutarch. Quaest. Rom. c. 10. 13. Ita vero Romanorum hoc erat, ut hic sacrificandi Romanus vocaretur ritus. Cf. Macrob. I, 8., III, 6. Varron. de Lingua Lat. IV, 29. Quapropter mirandum sane non est, si Helenus Aen. III, 403. sqq. haec praecipit:

Purpureo velare comas adopertus amictu,
Ne qua inter sanctos ignis in honore deorum
Hostilis facies occurrat et omina turbet. cet.

Quodsi nulli alii extarent testes, ex hoc solo loco non coniiciendum, sed statuendum esset, hanc caerimoniam revera fuisse Romanam. Tam diserte enim nemo de tali ritu loquitur, nisi quem saepissime habuerit ante oculos, cuiusque originem e populi ipsius ore tradat. Quod revera ita se habere discimus ex scriptoribus a Brissonio de formul. I, 57. allatis.

Cum hoc caput velandi ritu cohaerere videtur vittarum apud sacerdotes usus. Cf. Aen. II, 221., III, 81., VI, 665., VII, 418., X, 538. De quibus vittis videas Paschal. de coronis IV. c. 22., a quo quidem per integrum librum Graecos raro a Romanis seiunctos esse doleo; attamen in capite modo allato nullorum nisi Romanorum scriptorum invenies locos, unde — quod satis notum e monumentis antiquis — vittas Romanis sacerdotibus in usu fuisse admodum frequenti, colligas oportet.

Alium ritum Romanorum proprium Vitruvius nos docet IV, 5. Affirmat enim, ab immolantibus spectari coeli partem orientem, ut sane fit Aen. XII, 172:

Illi ad surgentem conversi lumina solem
Dant fruges manibus salsas.

Quod recte Servius ita explicat: »Non

utique solem surgentem dixit; (iam dudum enim dies erat.) sed disciplinam caerimoniarum secutus est, ut orientem spectare diceret eum, qui esset precaturus.« Adde Aen. VIII, 68.

II. Rituum in sacrificandis hostiis maxima apud Romanos fuit copia. Huc pertinent victimarum vittae (II, 133. 156., V, 366.), earundem probatio (v. g. VI, 244., XII, 174.), immolatio i. e. salsarum frugum iniectio (v. g. II, 133. *), XII, 173.) alia multa. Quae omnia,

---

*) Ad huuc locum Cerda inter alia haec adnotavit: „Roget quisquam an Maro alluserit ad Graecum, an ad Latinum morem? Primum ego existimaverim, Virgilium commutasse Graecum in Latinum. Id indicant verba ipsius *salsae fruges*, quibus innuitur coniunctio frugum et salis. nam si hordeum integrum, et fruges integrae, qui salsae?“ Huc pertinet etiam *far pium*, quod Aeneas V, 745. cum *plena acerra* affert, postquam in somniis Anchises ipsi apparuit asperaque multa praedixit, post prodigium igitur magnum ipsi visum. Cuius loci, ut propriam et insignem vim perspicias, opus est, ut compares Plaut. Amphitr. II, 2. 106.

Recte dicit, ut commeminit, somnium narrat tibi.
Sed, mulier, postquam experrecta es, prodigiali Iovi
Aut mola salsa hodie, aut thure comprecatam oportuit.

Ad quem locum cf. Taubmann., qui multos scriptorum locos attulit, quibus haec Romanorum consuetudo somnia expiandi firmatur. (Adde Aen. III, 177.) Vides, quantopere Plautus ac noster conspirent; sed illud quoque observes velim, vocabula et *pio* et *plena* e Romanorum moribus esse explicanda.

quum iam Brisson. de formul. I. c. 21—47. Latinis scriptoribus ut Romana probaverit instituta, et locis Virgilianis auxerit, neque ea interpretatione mea aut ornatius explicari, aut planius exprimi possint: non opus mihi esse videtur, ut mutato ordine haec repetens viri illius doctissimi fontibus hortulos meos irrigem. Habeo autem quod addam. Quippe iam puero mihi olim maxime erant in sacris ab Homero conscriptis, quae mirarer, illa μηρία pingui obducta, quae diis solent offerri. Cf. Feith. Antiquitt. Hom. I. c. 10. §. 6. Terpstra Antiquit. Hom. I. c. 8. §. 6. Quae toties occurrentia quum Virgilius nunquam commemoret, satis declarat, ipsi in animo haud fuisse ritus tenere sacrorum. Tam insigne enim horum momentum a poeta illo nequaquam est transsiliendum silentio, qui illorum temporum, illius populi habitum est servaturus. Romano more exta diis offeruntur, exta porriciuntur. De quo et more et verbo apud Virgilium (V, 238.) consulas Macrob. Saturnal. III, 2. Cf. Orell. ad Arnob. adv. gent. II, 68. Liv. XXIX, 27. diserte de Scipione Nasica: »Secundum, ait, eas preces, cruda exta victimae, *uti mos est*, in mare porricit, tubaque signum dedit proficiscendi.«

Sin autem modo ea ratione, qua Virgilio morem Homericum Graecumque deesse diximus, momentum aliquod nostrae sententiae addere sumus conati: idem nunc nobis est in animo adhibentibus rationem prorsus oppositam, qua Virgilio moris cuiusdam copiam esse probemus, cuius apud Homerum nullum extat vestigium. Thus enim apud Homerum nusquam (cf. Heyn. ad Aen. V, 745.), apud Virgilium saepius (I, 407., IV, 453., VIII, 106., XI, 481.) invenitur. Insignis est locus Arnobii adv. gent. VII, 26: »Nam neque temporibus, quemadmodum creditur et perhibetur, heroicis, quidnam esset thus, scitum est, scriptoribus ut comprobatur a priscis, quorum in libris nulla posita eius mentio reperitur: neque genetrix et mater superstitionis Hetruria opinionem eius novit aut famam, sacellorum ut indicant ritus: neque quadringentis annis, quibus Albana res viguit, in usum cuique venit, sacra cum res fieret: neque ipse Romulus, aut religionibus artifex in comminiscendis Numa, aut esse scivit, aut nasci: ut *pium far* monstrat, quo peragi mos fuit sacrificiorum solemnium munia« *). (Cf.

*) Cerda ad Aen. V, 745. haud felici cum successu in Arnobio refutando operam dedit.

qui in Orellii editione tom. II. p. 427. in eandem sententiam citantur, Festum, Plin. Nat. hist. XIII. c. 1. alios.) Quod si verum est, ut videtur, quis est, qui neget, Maronem thus quoque e Romanorum sacrificiis in illa reduxisse tempora?

§. 7. *De arte magica.*

Per medium aevum extiterunt fabellae de Virgilio mago satis lepidae et multae. Quarum originem quum ad gloriam debebis referre, quam Virgilius nactus est ut poeta doctissimus, tum ad arcana quaedam, quae in eius carminibus latere dicebantur. Ad illam autem magi famam Virgilio tribuendam nescio an non contulerit multa, quae in eius carminibus extat, sacrorum magicorum mentio et expositio.

Apud Homerum *νεκυία* quidem occurrit i. e. manium per sacra evocatio, sed magia ut ars nondum ab illo est descripta, ut recte iam docuit Terpstra (Antiquit. Hom. I. c. 11. §. 3.) contra Feithium *). Apud Virgilium autem magia ars est exculta. Cf. Aen. IV, 493.

*) Virg. Cir. v. 374. haec vocat:
Sacra nec Aeaeis senibus nec cognita Graiis.

Quam, ut manifestum fiat, e magia Augusti tempore per Romam longe lateque diffusa ortam et in Aeneidem deductam esse, compares Aen. IV, 487. sqq. cum Horatii Sat. I, 8. Epod. V. et XVII. Cf. Ovid. Remed. am. v. 250—260. In quibus primum quidem illud Romanis est proprium, quod feminae has artes exerceant. Quae incantationibus animum humanum, ut cunque velint, regere et in universum naturae leges convertere se posse profitentur. Sic Aen. IV, 487. sqq.:

Haec se carminibus promittit solvere mentis,
Quas velit, ast aliis duras immittere curas,
Sistere aquam fluviis et vertere sidera retro.

conspirant cum Horatii Sat. I, 8. v. 19. sq. Adde Horat. Ep. V, 45. Ubi interpretes laudarunt Virg. Eclog. VIII, 69., Horat. Epod. XVII, 5. et 78.

Quae vero in hanc rem singula adhibentur Avernales aquae (Aen. IV, 512.), cereae effigies (508.), herbae nocentes (514.) alia, ab interpretibus sunt omnia iam satis superque e Romanis scriptoribus illustrata, ita ut haec quoque e magna apud Romanos tunc temporis frequentia sint explicanda. Testem denique luculentum adiungimus Plin. Nat. Hist. XXVIII. c. 4: »Defigi quidem diris depreca-

tionibus nemo non metuit. — — — Hinc Theocriti apud Graecos, Catulli apud nos, proximeque Virgilii incantamentorum amatoria imitatio.«

§. 8. *De divinatione.*

Quae de divinatione dici possunt, ea duabus comprehendi licet partibus, quarum altera ostenta (i. e. visa fausta et infausta fortuito oblata) et auguria (i. e. signa a diis petita et data) continet, altera oracula. Quum vero Romanus in his ostendendus sit mos, posteriora seiungenda esse videntur, quia oracula semper fere peregre peti solent, eademque copiam disputandi haud magnam praebent. Ostenta autem silentio non praetereunda existimo, in quibus nullam usquam temeritatem, sed ordinem et artem poeta semper servaverit. Huc v. g. pertinet Romanorum mos omen casu oblatum in bonam partem accipiendi. Cf. Liv. I, 7. 34. Qui saepius est in Aeneide v. g. V, 530., VI, 193. sqq., VII, 118., IX, 21. sq., XII, 260. Restant auguria. Quod divinationis genus quum iam usque ab heroicis ductum temporibus, et apud Graecos firmatum sit: speciem aliquam veri is prae se ferre videtur, qui augurii in Aeneide ar-

tem ad illos referat. Attamen quae de auguriis apud Homerum memorantur, ea quidem tam pauca sunt et minuta *), quibus poetarum nemo tam claram huius rei speciem mente concipere potuerit, ut carmine redderet. Deinde, quum apud Romanos auguriis sacerdotioque augurum tantus accessisset honos, ut nihil belli domique, nisi auspicato, gereretur, concilia populi, exercitus vocati, summa rerum, ubi aves non admisissent, dirimerentur (Liv. I, 36.): quid naturae magis consentaneum esse potest, quam quod Virgilius hanc quoque rerum sacrarum partem ab iis didicerit? A Romanis autem hanc artem in Aeneidem defluxisse ii testes mihi sunt loci, in quibus genus quoddam augurum a sacerdotum seiunctum poeta commemorat v. g. IX, 327. **), XII, 258. 394. 460. Multo magis vero illud ii testantur loci, qui morem certum aliquem continent. Huc pertinet, quod Romani, quum omen aliquod accidisset, deos

---

*) Vide Terpst. Antiquit. Hom. I. c. 10. §. 3.

**) Ad quem locum I. H. Iaeckius: „Praeludit, inquit, ad morem Rom., ut e Patriciis eligeretur sacrorum rex, vel rex sacrificulus; subditus tamen is erat pontifici maximo, et ab auguribus et pontificibus eligebatur. Talis Rhamnes augur videtur fuisse."

petere solebant, ut dubium adhuc firmarent omine secundo. Quem morem illico agnosces Aen. II, 691., ubi postquam flammam circum caput Iuli vidit, Anchises precatur:

Da deinde auxilium, pater, atque haec omina firma.

Servius: »Secundum Romanorum morem petit, ut visa firmentur. Non enim unum augurium vidisse sufficit, nisi confirmetur ex simili. Nam si dissimilia sunt posteriora, solvuntur priora.« Idem fere Pompon. Sabin. Cf. quos interpretes iam attulerunt, Virg. Aen. VIII, 78. et Cic. divin. I, 47. Adde Aen. VII, 259. sq. et III, 497. sq.:

Troiamque videtis,
Quam vestrae fecere manus, melioribus, opto,
Auspiciis.

Ubi I. H. Iaeckius: »Allusum, inquit, ad morem Romanorum, quibus si prima hostia aut primae aves non fuissent ex voto, iterum auspicabantur.« Pergit poeta II, 692:

Vix ea fatus erat senior; subitoque fragore
Intonuit laevum et de coelo lapsa per umbras
Stella facem ducens multa cum luce cucurrit.

Quod *laevum intonuit,* hoc ad Romani augurii consuetudinem dictum esse, Ciceronem ipsum testem habemus de divin. II, 39. §. 82. de Ennii

loco aliquo disserentem. Quum vero idem, quod apud Ennium, apud Virgilium quoque occurrat, Ciceronis verba non secus sunt consideranda, ac si de Marone ipso illud dixisset. Adde Aen. IX, 630 sq. Alterum, quod apud Virgilium est in augurio, lumen scilicet, ad ea visa pertinet, quae faces vocantur. De quibus Romanos scriptores audias in Stegeri libello, qui inscribitur: Die Prodigien der alten Welt. p. 39.

Haec de sacris sufficiant, quibus Romanus in Aeneide morum habitus ostendatur. Quae non omnibus quidem numeris absoluta, quibusque alia quaedam v. g. de libationibus *), epulis **), de deorum festis ***), pom-

---

*) Cf. Macrob. III, 11.

**) Cerda ad Aen. VII, 175: „Alludit, inquit, proculdubio ad Romanum morem, quo epulum dari in templis consuevit."

***) V. g. Apollinis (VI, 70.), Bacchi (VII, 389., XI, 736.), Herculis ad aram maximam (VIII, 102. sqq.). Herculis autem sacra Graeco semper ritu a Romanis esse peracta, disertis verbis testantur Liv. I, 7. et Macrob. Saturnal. III, 6. fin. Haec igitur sunt illa sacra, quae respiciens Macrobius Virgilii circa externa sacra doctrinam mirandam laudat ibid. init. Sed quemadmodum Romulus haec una ex omnibus peregrina suscepit, teste Livio I, 7. fin., ita Virgilius quoque ea, quamvis Graecum ritum prodentia, carmini intexuit suo, quippe quae et Romae recepta et hac ratione essent Romana.

pis *) cet addi posse, ipse probe scio. Sed in animo quum mihi nunc non sit, integras antiquitates Virgilianas scribere, ea in otium futurum reservo ad funera nunc transiturus.

De funeribus.

Quum apud Romanos tantus esset sepulcrorum honos, ut tota huius iuris pontificalis pars magnam religionem caerimoniamque declararet: illud fortasse non erit amplius mirandum, quod apud Virgilium quoque tanta existat horum rituum copia, ut e locis in Aeneide ad funera pertinentibus integra fere exsequiarum Romanorum descriptio possit elaborari. Attamen extat iam Kirchmanni liber de funeribus Romanorum magna cum doctrina conscriptus. Quem si evolveris, affatim perspicies, omnes in his apparatus in Aeneide descriptos omnino esse Romanos. Quapropter in hoc morum genere non amplius commorarer, nisi me Heynii dicta quaedam moverent ac tenerent. Mos enim extitit apud Romanos purpureas vestes in mortuum

*) V. g. II, 238, ubi Heynius: „Ceterum, inquit, poetam ad thensas Romanorum suorum sacramque pompam respexisse, non improbabile est."

coniiciendi. Quem profecto ante oculos habuit poeta VI, 221:

Fit gemitus. Tum membra toro defleta reponunt,
Purpureasque super vestis, velamina nota,
Coniiciunt.

Sed Heynius: »Etsi, inquit, ad suorum popularium morem respicere potuit, de quo laudant Intpp. nota loca Cic. de legg. II, 23. Liv. XXXIV, 7., tamen magis probabile fit, Homerum ante oculos fuisse Od. XXIV, 59. At Iliad. XXIV, 796. cinis purpurea veste obtegitur.« Nihil equidem moneo contra virum doctissimum, sed lectoribus diiudicandum committo, utram magis probent sententiam, Heynii, an P. Merulae, in cuius libello de legibus Romanorum c. 9. (in Polen. Suppl. thes. utr. tom. I. p. 90.) haec sunt: »Huc etiam spectare videtur Virgilius lib. VI. Aeneid. v. CCXX. *Purpureasque* cet. Purpureae vestes, nihil aliud ex consuetudine Romana, quae in Latinorum auctorum explicatione maxime spectanda, quam Rica et Ricinia« cet.

In rogum vero urentem non solum arma, ornamenta, victimae coniiciebantur, sed alia quoque munera, odorifera praesertim. Vide Creutzer. Römische Antiquitäten. §. 305. Cf. Virg. Aen. VI, 224. sq.:

Congesta cremantur
Thurea dona, dapes, fuso crateres olivo.

Heynius ad hunc locum: »Mox, ait, in ignem coniici puta thus, oleum; sed quid dapes? an putabimus, Romanae plebis superstitionem in vitam heroicam a poeta esse illatam, cum in rogo, vel ad rogum, epulas mortuis apponerent et cremarent? de quo locus est Luciani ab Hemsterhusio illustratus Contempl. 22. Non puto; sed verbo sacrificali corpora boum, suum, ovium (vid. inf. IX, 197. sq.) tamquam victimarum, caesa et in ignem iniecta, significat poeta; cf. Iliad. ψ, 166. sq. Odyss. ω, 65. sq.«

Quod illam, quam dicit Heynius, Romanae plebis superstitionem, in vitam heroicam illatam, attinet, equidem sane hanc minime ab hoc loco abhorrere puto. In illo enim ad unum omnes consentire video, superstitionem plebis cuiuscunque a nemine poetarum indignam esse habitam, quae carmini intexatur. Immo aptissima est poetis carminis materies. Quapropter non video, cur Heynius de Romanae plebis superstitione, in vitam heroicam illata, tanto cum vituperio loquatur. Num fortasse minor erat illa Achillis superstitio, qui equos, canes, alia in rogum coniecit? Deinde si thus e more Romano in rogum

coniectum vides, nonne haec alia quoque ex eorundem consuetudine erunt explicanda, quum praesertim verbum ipsum *dapes* nihil aliud indicet, nisi cibos in rogum positos? De more cf. Kirchmann. IV, 5. Quid quod thura et carnes eadem de re coniunguntur ab Arnobio VII, 51. fin.: »Haec sunt dona certissima, sacrificia haec vera, nam pulticulae, thura cum carnibus, rapacium alimenta sunt ignium, et parentalibus coniunctissima mortuorum.«

IV.

Restat ut perorem aliquando, et de vita Romanorum domestica nonnulla delibem. Quae quantum in Virgilii Aeneide tanquam in speculo reluceat, dicturus a domo ipsa ordiar; de qua nonnulla afferam, quae spero fore ut demonstrent, in Aeneide alia etiam esse spectanda, quam *mores animosque clarorum virorum*. Extat enim Vitruvii locus VI. c. 10. init., cuius haec verba meo consilio sufficiunt: »Atriis Graeci — non utuntur, neque nostris moribus aedificant, sed ab ianua introeuntibus itinera faciunt« etc. Quod quum ex hoc loco probetur, Graecos

in aedibus exstruendis atria non addidisse, atria igitur sint propria aedium Romanarum, quae eadem a Virgilio saepissime nominantur, (v. g. I, 725., II, 483. 528., IV, 666., XII, 474.) quum denique, si pars praecipua quaedam et insignis rei alicuius nominetur, insanum sit, rationes alius rei prorsus diversae ad illam tranferri: necessaria consecutione efficitur, poetam nostrum speciem et formam Romanarum solummodo aedium mente concepisse ac per carmen suum expressisse. Quodsi interpretes veteres inspicias, iis quoque hoc nunquam in dubium venisse videbis. Nec tamen hoc unum est solumque argumentum, quo uti possim. Partes enim aedium omnes, quae memorantur, ad Romanam ubique delineatae sunt consuetudinem; v. g. vestibulum (II, 469.; VI, 556. 575., VII, 181.). Aliud exemplum huc pertinens praebet liber, a me iam supra laudatus, qui inscribitur: »Pompeji. Leipzig 1835.« vol. II. part. 1. p. 12. sq., ubi scriptor de aedium Romanarum partibus disserens haec in nostram sententiam suppeditat: »Fauces waren Passagen, insbesondere die, welche vom Atrium in das Innere des Hauses führten. Mithin braucht Virgil das Wort nicht blos in einer metaphorischen Bedeutung:

Vestibulum ante ipsum, primisque in faucibus Orci.
Aen. VI. 273.«

Sed ante multa iam secula de hoc versu haec, quae nobis probantur, monuit Aul. Gell. Noct. Attic. XVI, 5: »Meminisse autem debebimus id vocabulum (vestibulum) non semper a veteribus proprie, sed per quasdam tralationes esse dictum: quae tamen ita sunt factae, ut ab ista, de qua diximus, proprietate non longe desciverint: sicut illud in VI. Vergilii,

Vestibulum ante ipsum, primisque in faucibus Orci
Luctus et ultrices posuere cubilia Curae.

Non enim vestibulum priorem partem domus infernae esse dicit, quod obrepere potest, tanquam si ita dicatur: sed loca duo demonstrat extra Orci fores, vestibulum, et fauces: ex quibus vestibulum appellat ante ipsam domum et ante ipsa Orci penetralia. Fauces autem vocat iter angustum, per quod ad vestibulum adiretur.« Huc pertinet etiam compluvium II, 512., in quo Heynius in excursu XI. p. 426. recte agnovit, »Virgilium Romanum morem esse sequutum, posthabito more Graecorum.« Sed idem dicendum erat ad v. 487:

— — — *Penitusque cavae plangoribus aedes*
Femineis ululant.

Ubi vir doctissimus: »Cavae, inquit, cum dilectu positum epitheton respectu habito ad sonum.« Quum vero cavaedium revera partem domus fuisse cameratam, e Vitruvii VI. c. 3. (cf. Plin. Epist. II, 17. §. 5.) fuisse sciamus, hoc, quod cuique statim Romano illa legenti in mentem venire oportebat, respexisse poetam arbitror. Quod tangere videntur Servii quoque verba: »*Cavae aedes*, tecta camerata *).« Artem igitur camerandi a Virgilio heroicae iam aetati tributam audimus. Cf. Aen. VI, 631:

Moenia conspicio atque adverso fornice portas

Ubi Servius: »*Fornice*, arcu. Cicero (Verr. act. I. c. 7. §. 19.): Videt ad ipsum fornicem Fabianum.« Sic Aen. I, 505. memoratur testudo templi. Testudines autem Nonio teste sunt loca in aedificiis camerata. Quae camerandi ars Italis maxime propria quum a De-

*) Nunc video Adriani Turnebi Advers. XII, 5: „Sed et cum ait *penitusque cavae plangoribus aedes.* Cavaedium intelligit, quod post atrium erat, explicaturque a Varrone et Vitruvio, inquit Maro, *Amplexaeque tenent postes, atque oscula figunt.* Hoc ut opinor, e Romanorum moribus dictum est, qui religionis aliquid liminibus et postibus tribuebant“

mocrito quodam primum circa Olympiadem XC. inventa vel ex Italia in Graeciam fuerit translata *); Virgilium in his quoque non solum ab Homero dissentire, sed suorum etiam popularium institutum ad illa tempora videmus transferre.

Iniucundum fortasse non erit his, quae de aedibus protuli, de theatro quaedam subiungere. Quod institutum ab heroicis temporibus tam alienum vides a Virgilio eis iam tributum Aen. I, 427:

Hic portus alii effodiunt, hic alta theatri
Fundamenta locant alii immanisque columnas
Rupibus excidunt, scenis decora alta futuris.

Cf. Wagner. Virgil. opp. tom. IV. p. 588: »Theatra non urbes solum habebant Virgilii temporibus, sed etiam oppida. Itaque suae morem aetatis respiciens poeta, inter publica, quae, quum conderetur Carthago, fiebant ibi aedificia, recenset etiam theatrum, quamquam res scenica multo post inventa est« cet. Cf. Iahn. ad Aen. I, 426: »Non minus theatri mentionem ex amore, quo Romani ludis stu-

*) Cf. K. O. Mueller, Handbuch der Archäologie der Kunst. §. 107.

debant, defenderem.« In libro V. quoque, ubi ludi describuntur, voces plerumque a theatri constructione sunt ductae*) v. g. 288. sqq. 340. 551. Cf. XII. 269: *Turbati cunei;* ubi Heynius: »Cuneos e theatro petitos ornate pro consessu et concessus ordinibus dixit.« Huc trahitur etiam IV, 471:

Aut Agamemnonius scenis agitatus Orestes,
Armatam facibus matrem et serpentibus atris
Quum fugit, ultricesque sedent in limine Dirae.

Iure v. cl. Naekius in doctissimo de Choerilo libro p. 94. alii hanc comparationem tanquam alienam a dignitate epica reprehenderunt. Attamen nescio, an Virgilii iudicium ab hac macula possit purgari. Statuunt enim viri illi, idque ex communi loquendi more recte statuunt, *scenis* dictum esse pro in scenis i. e. in theatris. Attamen fieri fortasse posset, ut scenae h. l. non theatri partem significarent, sed visiones. Quod quidem exemplis demonstrare nequeo, sed sermonis contextu ductus ut coniecturam viris

*) Circum Romanum poeta per hunc librum ad vivum paene expressit. Cf. Cerda ad v. 113. 129. 132, 139. 148. 262. Iaeck. ad v. 137. 148.

doctis profero. Quae si posset firmari, comparatio recta et sana esset instituta. Sermo enim est de Didone mente capta visisque variis anxiata. Comparatio instituitur cum Pentheo, qui *demens* Furiarum agmina, solem geminum, duplicesque Thebas videt, cum Oreste, qui scenis agitatur. Quae scenae i. e. visa amplius describuntur versu sequente, quum matrem facibus et serpentibus armatam et Diras in limine sedentes fugit. Vocibus *scenis agitatus* respondet itaque in priore comparato illud *demens*. Firmat denique meam sententiam locus alter Aen. III, 331:

— — *Scelerum Furiis agitatus Orestes.*

Sed unde digressa est, eodem revertatur oratio. Neque enim Romanae solum aedes menti Virgilii, Aeneidem scribentis, inerant, verum etiam omnis earum apparatus, omnia instrumenta, quae ad usum quotidianum et ad cultum exquisitiorem pertinent, v. g. pilenta. De quorum apud matronas Romanas usu contulerunt iam viri docti Festum s. v. cum Liv. V, 25. Virgilius autem iam antiquioribus illis matronis pilenta tribuit XI, 478:

Subvehitur magna matrum regina caterva
Dona ferens.

Ubi Servius: »Proprie; matronae enim pilentis vehebantur ad templa surgentes: ut (VIII, 665.):

— — *Castae ducebant sacra per urbem*
Pilentis matres in mollibus.«

Qua de matronis mentione facta peplum offerentibus, non iniucundum erit, etiam vestimenta Romanorum cum iis comparari, quae in Aeneide occurrunt. Notum est, tunicam fuisse et virorum et feminarum vestem interiorem. Eadem occurrit Aen. VIII, 457., X, 314. 818., XI, 777. Notatu vero dignior est IX, 618:

Et tunicae manicas et habent redimicula mitrae.

Ad quem locum Servius affert Cic. Catilin. II, 10. Cf. Aul. Gell. Noct. Att. VII. c. 12. Stanislaus Kobierzyck. de luxu Romanorum l. c. 10. (Graev. thes. tom. VIII. p. 1520.): »Sic et Princeps Poetarum Maro, simulato nomine Romanam taxat luxuriam: *Et tunicae manicas.*« cet. Cerda ad Virg. l. l.: »Ut profecto, inquit, videatur ad hoc flagitium Poeta allusisse, et locutus ex Romano more.« Praeter stolam pallam fuisse amictum Romanorum feminarum, quis est, qui nesciat? Cf. Ferrar. de re vestiaria III, 18. (in Graev. thes. Antiquit.

R. tom. VI. p. 759.). Quis vero est, qui non agnoscat, pallam significari tanquam vestem muliebrem in pulcherrimo illo de Camilla loco XI, 576:

Pro crinali auro, pro longae tegmine pallae
Tigridis exuviae per dorsum a vertice pendent.

Ubi Servius: »Palla proprie est muliebris vestis deducta usque ad vestigia; unde ait *longae.*« Aptum igitur, quod est VI, 555:

Tisiphoneque sedens, palla succincta cruenta.

VIII, 702:

Et scissa gaudens Discordia palla.

Addo hoc loco nonnulla de iis, quae ad cultum corporis elegantiorem luxuriamque pertinent. Homerica enim aetas nequaquam apparet in iis locis, ubi de veste picta (VII, 252., VIII, 26.), picturata (VII, 483.), ostro perfusa (V, 111. 133., VII, 277. 814., IX, 614., X, 722., XI, 72. 772., XII, 602), de mitra Maeonia, de crinibus myrrha madentibus et ferro calido vibratis sermo est, v. g. IV, 216., XII, 100. De quo posteriore loco Stanislaus Kobierzyck. de luxu Romanorum L. c. 6. (in Graev. thes. antiq. R. tom. VIII. p. 1303.): »Nescio, inquit, an non concinne alluserit ad sui quoque sae-

culi mores Princeps poeta, ubi inducit Turnum ferocem, hastam illam Actoris Aurunci spolium concutientem, simulque sese ad pugnam cum Aenea parantem. — — *da sternere*« cet.

Quum vero illa de vestibus modo memorata facili nos via in officinas veterum artificum ducant, haud erit a proposito meo alienum, huc a me afferri, quae de textrina habeo. Extat enim locus Aen. VII, 14, qui explicatione sane videatur indigere? (Circe)

Arguto tenuis percurrens pectine telas.

De quo versu Heynius excursum scripsit, qui, quum initium ducat a falso principio, in sententiam non minus falsam exit. Sumit enim vir doctissimus, versum hunc translatum esse ex Homero. At si quis comparat, quem in animadversionibus affert Hom. Od. V, 62:

Ἱστὸν ἐποιχομένη, χρυσείῃ κερκίδ' ὕφαινεν.

fateatur oportet, ne uno quidem verbo consentire Graecum cum Romano poeta. Nihil enim aliud utrique est commune, nisi quod eadem actio seu occupatio, textura scilicet, significetur. Sequens igitur Heynii dictum, quod priore ista nititur sententia infirma, penitus concutitur. Quippe dicit: »Cum no-

ster versus conversus sit ex Homero: necesse est, κερκίδα et pectinem esse eodem sensu dictos.« Quanquam igitur integer hic excursus omni caret fundamento, tamen, ut clarior mea fiat ratio, eum perlustrabo. Pergit Heynius: »Iam pectinem non esse posse eum, quem nostri homines appellant (Kamm), manifestum fit ex loco in Il. χ, 448. ubi Andromacho ἱστὸν ὑφαίνει, cumque exterrita esset auditis lamentis, τῆς δ' ἐλελίχθη γυῖα, χαμαὶ δέ οἱ ἔκπεσε κερκίς. Nam si nostratium instrumentum fuisset, pecten eius manu excidere non potuisset.« Recte diceret, siquidem illud instrumentum simili fuisset forma et specie atque illud, quod nos appellamus Kamm. Quod in superiori iugo nectitur, a textore adtrahitur et mittitur. Verumtamen instrumentum, quo tela densatur, illis temporibus aliud sane et prorsus diversum esse oportebat, quum veterum illorum textrina plane alia quam nostratium fuerit. Κερκὶς porro in illo loco non est Romanorum pecten, sed illud, quod Latinorum sermone radius, nostrorum Webeschiff appellatur. Sed falsa posterioris loci explicatione Heynius ex Aen. IX, 476. falso concludit, radium et pectinem unum idemque fuisse instrumentum. Quantum dif-

ferant, disertis verbis declarat Ovid. Fast. III, 819. sqq.:

Illa etiam stantes radio percurrere telas
Erudit, et rarum pectine denset opus.

(Cf. Ovid. Metamorph. VI, 53—59.). Ubi radius illud est, quod nos Webeschiff appellamus; sic enim iubet sana huius loci contemplatio. Deinde vero rarum opus pectine densatur. Radium vero unum esse idemque, quod a Graecis κερκὶς appellatur, ostendit Virg. Aen. IX, 476:

Excussi manibus radii revolutaque pensa.

Pecten vero quum instrumentum sit, quo opus textorium densetur, quaeritur, qualis eius fuerit forma. Pecten nostro Virgilii loco vocatur argutum. Quum vero idem poeta serram eodem modo appellet Georgic. I, 143., Ovidius Metamorph. VI, 59. huic instrumento insectos tribuat dentes; facile quisque perspiciet, significationem huius vocabuli τεχνικὴν non differre a vulgari, quam nos tenemus, et propria. Huius scilicet dentes textor feriens agit in textile, postquam stamini subtemen additum est. Ita feriendo densat opus. Cf. Virg. Cir. v. 178:

Non Libyco molles plauduntur pectine telae.

Servius ad nostrum locum: »*Percurrens pectine telas.* Aut manu percurrens, aut ictu pectinis ut videmus *). Gaudeo denique, me quum haec omnia scripsissem, haec invenire I. H. Vossii verba in libello, qui inscribitur: Ueber des virgilischen Landgedichtes Ton und Auslegung. p. 74: »Gleich darauf (sc. Georg. I, 294., ubi idem ille versus legitur.) giebt er (Heynius), durch ein flüchtig angesehenes Citat, den Weberinnen der Alten mit wichtigem Anstand — ein kammartiges Webeschiff.«

Ac de textrina hactenus. Videamus nunc de conviviis. Quorum apud Homerum ea est ratio, ut nihil aliud simplicitatem heroicae aetatis et proprietatem magis probare videatur. Quam is sine dubio sequi debet, qui mores illius aetatis studet servare. Virgilius vero, quum eam plane neglexerit, nequaquam in id incubuisse videtur, ut verum illorum temporum habitum sequeretur. Poëtam autem e Romanorum epulis omnia petiisse, vides quum ex aliis, tum e more ad

*) Isidor. Origin. XIX. c. 29. (De instrumentis vestium) §. 1: „Radii dicti, quia radendo fiunt. Pectines, quia pexa fila reddant et imprimant.“

mensas accumbendi Homericis heroibus insolito, at Romanis aevi Augustei trito. Cf. Aen. I, 79:

— — *Tu das epulis adcumbere divom.*

Quo loco, quod omnes poetae facere solent, hominum consuetudinem ad Deos transtulit Maro. Cf. Aen. I, 700. 708., VI, 605. Attamen audio iam, qui mihi duos Aeneidis locos obiiciant, quibus appareat, viros sedisse ad mensas. Alter est VII, 176:

Perpetuis soliti patres considere mensis.

Alter VIII, 176:

— — *Gramineoque viros locat ipse sedili.*

Attamen Servius iam omnem hanc difficultatem sustulit priorem locum ita explicans: »*Perpetuis mensis.* Longis, ad ordinem exaequatis sedentum. Maiores enim nostri sedentes epulabantur.« (Cf. Isidor. XX, c. 11.) Ad posteriorem locum Servius haec adnotavit: »Bene *sedili.* Nam in templo Herculis lectisternium esse non licebat.« Cf. Cerda ad h. l. Non Graecorum igitur in his duobus locis, sed Romanorum consuetudo a Marone est spectata. Virgilius enim, ut sana et pura horum versuum probat contemplatio, e ratione vere historica loquitur.

Luxuriam porro Romanorum aevi posterioris in conviviis adhibitam, quam sexcenties tangunt scriptores illius temporis, descriptam videmus copiosissime Aen. I, 697—708. et 723—748. Attamen haec singula nunc quidem ob nimiam harum rerum ubertatem et varietatem non possunt a me elaborari. Audias velim Servium ad I, 723: »*Mensaeque remotae.* Licet sub extranea persona, Romanorum tamen exsequitur morem, apud quos duae mensae erant: una epularum, altera poculorum.« ad v. 726: »*Atria.* Ut supra diximus, tangit morem Romanorum. Nam, ut ait Cato: Et in atrio et duobus ferculis epulabantur antiqui.« ad v. 736: »*Latiaum libavit honorem.* More sacrorum; et tangit ritum Romanum, qui paniceas sacratasque mensas habebant.« ad v. 737: »*Summo tenus attigit ore.* Et verecundiam reginae ostendit, et morem Romanum. Nam apud maiores nostros feminae non utebantur vino, nisi sacrorum causa certis diebus.« In cuius grammatici verba singula quamvis non audeam iurare, attamen integram harum epularum rationem Romanam esse, et ipse video, et testem habeo Ant. Franc. Gorium de libertorum columbario (in Polen. Nov. Supplem.

thesauri utriusque tom. III. p. 58.): »Servorum immensam turbam, et seculi sui magnificentiam in conviviis indigitat Virgilius Aeneid. Lib. I. v. 703. *Quinquaginta*« cet.

Unum addo, Romanorum maxime propriam fuisse mensam secundam. Quae quum memoretur a Virgilio et Georgic. II, 101. et Aen. VIII, 283., ex hoc iam consensu, etiam si nulla huius mensae nobis aliunde afflueret scientia, non coniiciendum, sed statuendum esset, morem Romanum esse adumbratum. Quod bene vidit I. Chr. Iahn., qui posteriorem locum his explicat verbis: »Mensa secunda apponitur. Ut autem Heynio concedamus, bellaria ab heroico aevo abhorrere, poterat tamen in his poeta sui aevi morem respicere. Huc enim ducit simplex verborum ratio.« Nisi fallor in lib. I. quoque v. 723. mensa secunda innuitur verbis:

Postquam prima quies epulis.

De poculorum coronatione tam multa in diversas partes sunt dicta, ut taedium me ceperit haec augendi. Cui sententiae adhaeream, facile quisquis iam coniectura poterit augurari. Cf. III, 525.

Quae supersint alia ad vitam domesticam pertinentia, v. g. matrimonium, feminarum

conditio, puerorum educatio, servorum status, nominum ratio ceteraque huius generis partim iam ab aliis ut Romana sunt vindicata, partim vero tam varia sunt ac diversa, ut continuo quodam et brevi sermone non apte possint elaborari.

Quibus rebus non absolutis neque exhaustis, — sexcenta enim alia licet eiusdem modi proferre, — sed abruptis et relictis restat, ut rationem, ad quam haec omnia sint referenda, doceam. Ordientes ab eo, quod apud veteres summum erat, ostendere conati sumus, rei publicae formam, quae in Aeneide appareat, ab Homero diversam et e Romanorum institutis explicandam esse. Quod firmavimus adiicientes notiones quasdam iuris privati. In sequente deinde parte clarius iam et dilucidius vidimus, ea quoque, quae ad rem militarem pertineant, e Romanorum moribus esse depromta. De navibus addidimus nonnulla, quae illam nobis firmare videbantur sententiam. In tertia tum parte magna admodum rituum sacrorum, e Roma petitorum, copia nobis affluxit; tantumque abfuit, ut anxie hos ex Aeneide erueremus, ut cura

nos quaedam tangeret, quomodo rerum illarum varietatem apte disponeremus et eloqueremur. Ipsa illa, quae de funeribus subiunxeramus latius fusa, coarctavimus et ad pauca revocavimus momenta. Quartam denique partem fecimus e vita domestica mores quosdam delibantes, probe tamen intelligentes, hanc praecipue augeri et ampliari posse. Quum vero republica, disciplina militari, religione, vitaque domestica omnes, quotquot sunt, quasque poeta aliquis potest respicere, vitae rationes comprehendantur, hae autem omnes per integram Aeneidem ad Romanos mores sint adumbratae: necessaria consecutione efficitur, totum hoc carmen Romano tantum morum habitu ornatum esse. Ac si singula legentes forte non movent, universa certe tamen inter se connexa et coniuncta eos moveant oportet, ut nobiscum perspiciant, ad explicandam Aeneidem opus esse inprimis scientia accuratiore et copiosiore Romanarum, quas vocant, antiquitatum. Quae lucem et afferunt Virgilio, et accipiunt a poeta hoc doctissimo et diligentissimo.

Attamen in alios quoque scriptores fructus huius quaestionis manare mihi videtur.

Eadem enim, quam de Virgilio in medium protuli, de aliis quoque poetis epicis erit proponenda v. g. de Statio; sed non solum de epicis, verum etiam de tragoediarum scriptoribus iis, qui fabulas antiquas elaborandas sibi sumserunt, quorum solus ad nos pervenit Seneca; postremo de comoediarum scriptoribus earum, quae palliatae vocantur, Plauto igitur et Terentio.

113

THESES CONTROVERSAE

QUAS UNA CUM DISSERTATIONE

DE MORUM IN VIRGILII AENEIDE HABITU

AD SUMMOS IN PHILOSOPHIA HONORES AB AMPLISSIMO IN UNIVERSITATE

FRIDERICIA WILHELMIA RHENANA

PHILOSOPHORUM ORDINE IMPETRANDOS

DIE XVI. MENSIS IANUARII MDCCCXXXVI

INDE AB HORA ANTEM. X.

PUBLICE DEFENDET

I. H. LAURENTIUS LERSCH

AQUISGRANENSIS.

OPPONENTIBUS:

P. W. MOSBLECH, Phil. Stud.
AUG. SCHMÖLDERS, Litt. Orient. Stud.

I. *Virgilius Aeneidem ad Romanos tantum adumbravit mores.*

II. *Cicero a vulgari popularium suorum opinione de primis Romae regibus recessit.*

III. *Plurima, quae sub Anacreontis nomine feruntur, carmina spuria sunt.*

IV. *Philologiae pars est scientia iuris Romani.*

V. *Loci Aeneidis II, 254—260. et VI, 740—748. una eademque ratione sunt mutandi.*

VI. *Verbum* o b s c e n u s *apud Virgilium nunquam tetrum aliquid, sed infaustum et prodigiosum significat.*

VII. *Motus, quem vocant absolutum, non extat.*

VIII. *Catullus carmen de incantamentis non scripsit.*

IX. *Manilius Augusto regnante vixit.*

X. Οὐδὲν ἔστιν ὄνομα τὸ δείς.

VITA.

Natus sum Aquisgrani die decimo sexto mensis Iunii anno MDCCCXI patre I. A. Iosepho Lersch, matre Gertrude Dupont, qui in hunc usque diem vita ac luce gaudent ambo. Fidem profiteor Catholicam. Primis literarum elementis domi eruditus in Gymnasium receptus sum Aquisgranense puer undecim annorum. Ex quo anno MDCCCXXVIII demissus primum maturitatis testimonium nactus sum, ac per integrum exinde annum ad altiora me praeparavi studia. Quo anno finito adscriptus sum in civitatem almae Academiae Rhenanae a Rectore Magnifico viro nobilissimo Cl. a Droste-Huelshoffio. Quum antiquis literis operam dare iamdudum mecum statuissem, per duos hic annos et dimidium viros clarissimos Brandisium, Delbrueckium, Heinrichium, Huellmannum, Nackium, Niebuhrium, Ritterum et Welckerum frequentavi.

Berolinum deinde petii vere anni MDCCCXXXII incipiente, ubi Rectori Magnifico viro illustrissimo

Marheinekio dextram iurisiurandi loco dedi. Per annum ibi viros clarissimos Boeckhium, Lachmannum, Carolum Ritterum, Wilkenium, alios audivi. Per semestre vero spatium, postquam nomen apud facultatem iuridicam sum professus, viros illustrissimos Eichhornium, Lancizollium, Saviguium habui docentes.

Auctumno denique anni insequentis Bonnae redditus ad illa me denuo retuli studia, quae animo retenta haud longo intervallo omiseram, eaque in hunc usque diem summa cum voluntate amplector. Praelectionibus interfui virorum clarissimorum Brandisii, — a quo illius anni Rectore Magnifico illas, quibus cives Academiae cognoscuntur, litteras accepi, — Diezii, Heinrichii, Hollwegii, Loebellii, Naekii, a Schlegelii, Welckeri, Windischmanni, aliorum.

Quibus omnibus viris doctissimis, illustrissimis, per sex amplius annos optime de me meritis, et intimo animi affectu gratias habeo, ac per omnem habebo vitam maximas.

